

म. ग्रं. सं. ठाणे

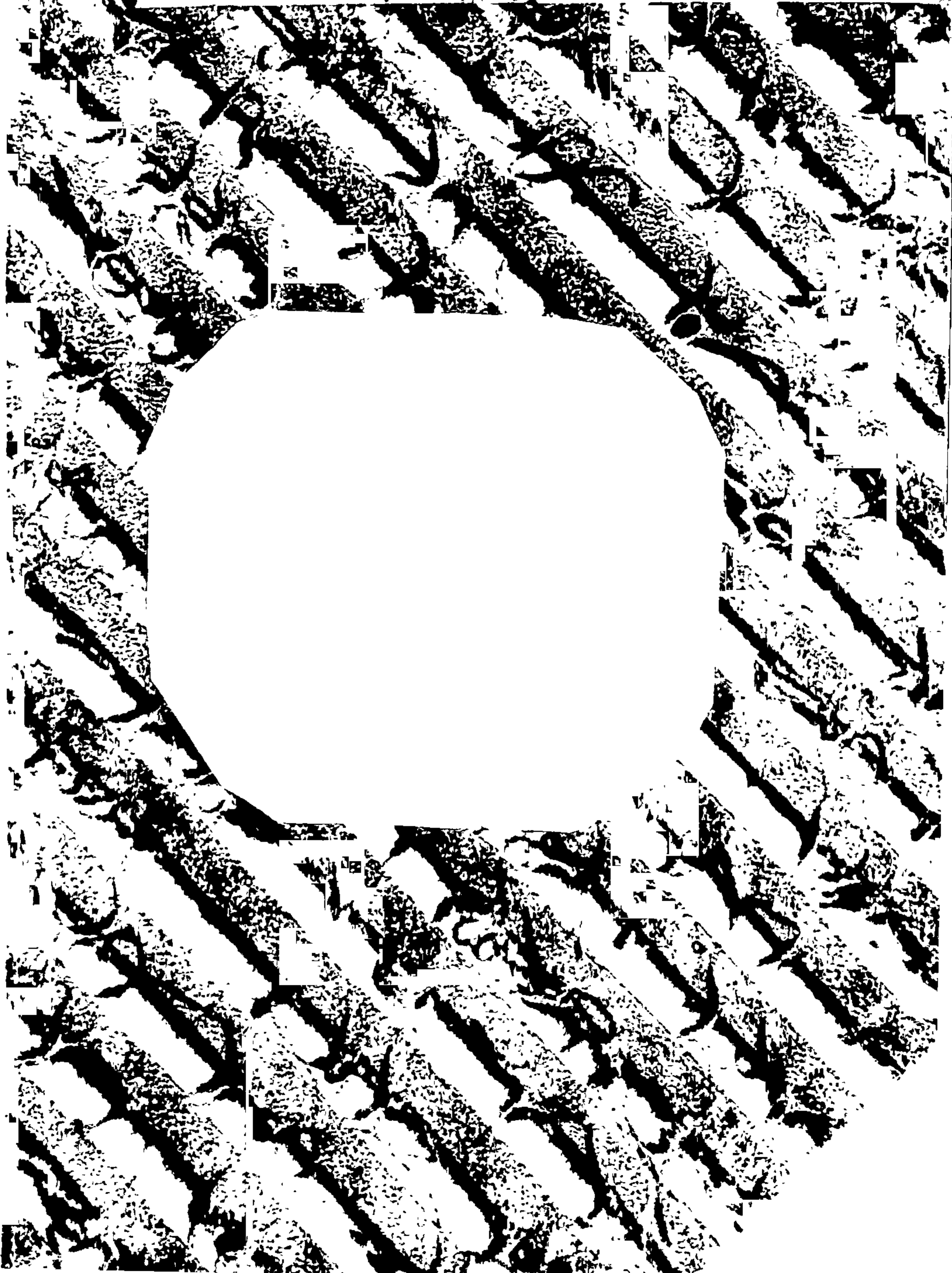
विषय

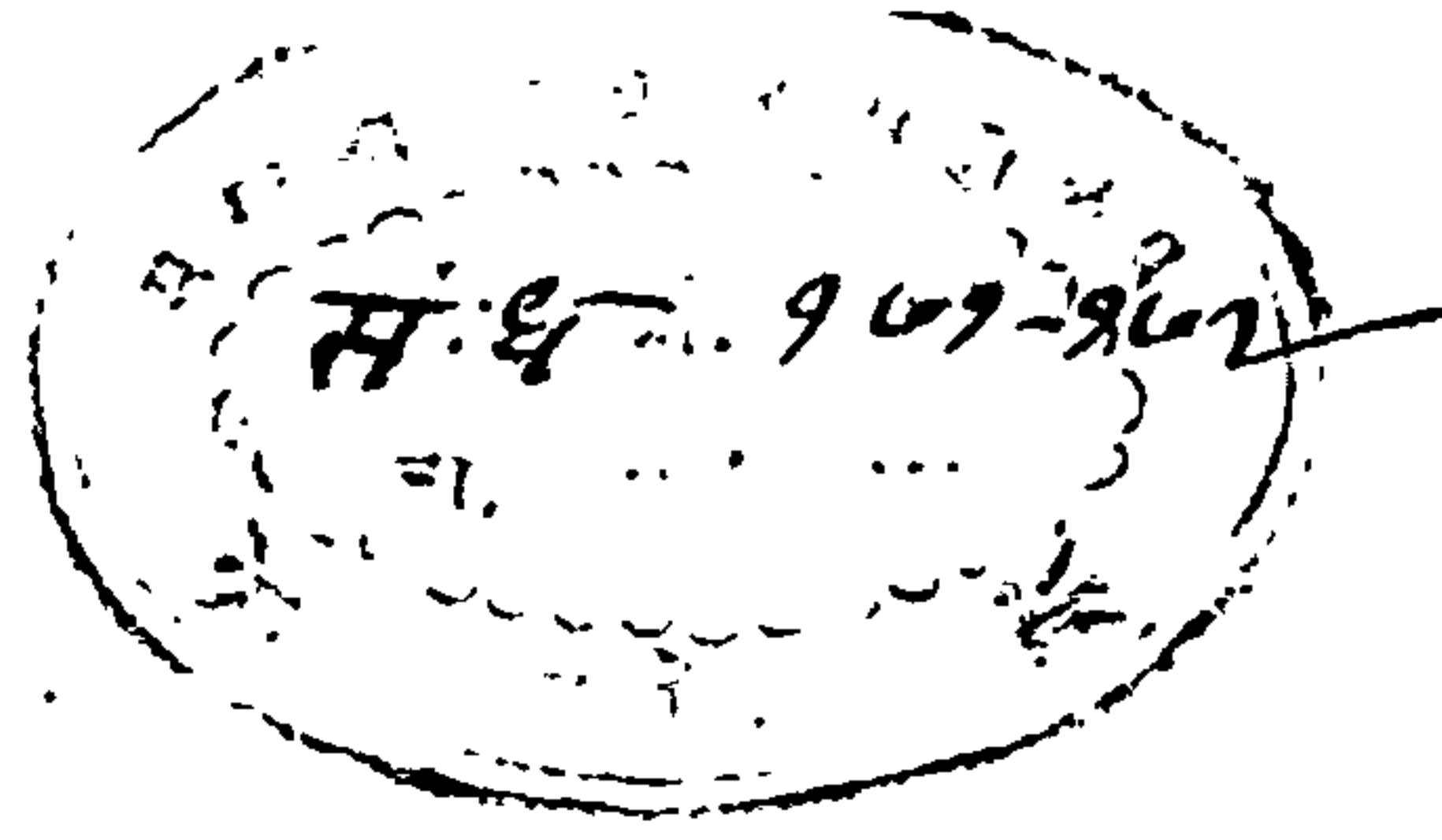
लेखक

सन

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

॥ श्रीः ॥

ब्राह्मणांना केलेल्या सवालांस उत्तर.

१ यज्ञोपवीत.

मुंबई येथील हिंदुयूनियन्कळाच्या आश्रया-खाली होणाऱ्या हेमंतव्याख्यानमालेंतील चालू सालचे जे पहिले व्याख्यान झाले त्याचा विषय “ ब्राह्मण ह्यणविणारांस सवाल. ” असा आहे आणि व्याख्यात्यांनी आपल्या व्याख्यानात ब्राह्मणांना बरेच सवाल केलेले असून ठिकठिकाणी श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्माचा व ब्राह्मणवर्गाचा शक्य तितका उपहास केलेला आहे. ह्या व्याख्यानांत योजिलेल्या भाषेला मुळांच धरबंद नाही, सबब त्याला उत्तर देण्याचेंही कांहीं कारण नाही असे कांहीं धर्मशील लोकांचे ह्यणणे आहे; ते जरी योग्य आहे तरी व्याख्यानांत दर्शविलेलीं मते एका व्यक्तीचीं नमून एकंदर सुधारकपक्षाचीं आहेत आणि ह्या मतांना श्रुतिस्मृतींचा आधार असल्याचें व्याख्यानांत दर्शविलें आहे. तेव्हां ह्या व्याख्यानाला सप्रमाण उत्तर जर न दिले तर त्यांत दर्शविलेलीं विधाने खोटीं नाहीत असे कांहीं सामान्य लोकांना वाटण्याचा संभव असून परंपरागत चालत आलेल्या धर्मा-

चारासंबंधानें त्यांच्या अंतःकरणांतील श्रद्धा कदाचित् कमी होण्याचा संभव आहे. ह्यास्तव, सांप्रतची वस्तुस्थिति लक्ष्यांत घेतली असतां झालेल्या व्याख्यानासंबंधानें उदासीन रहाणे मला योग्य वाटत नसल्यामुळे कांहीं धर्मशील विद्वज्जनांच्या मर्जीविरुद्ध वागणें जरी मला नाइलाजास्तव भाग पडत आहे तरी ते मला क्षमा करितील अशी आशा धरून ता० १४ जानेवारी १८९९ रोजीं झालेल्या व्याख्यानाचा विचार करण्यास मी आरंभ करितों.

“ १ मुंजीची निशाणी, २ बायकांची मुंज, ३ चातुर्वर्ण्य, ४ गणानां त्वा, ५ अष्टका, ६ ब्राह्मण ह्या सहा विषयांची थोडक्यांत मांडणी आजच्या ब्राह्मण ह्यणविणारांपुढें ” व्याख्यात्यांनीं केलेली असून पहिल्या तीन विषयांचे त्यांनीं अनुक्रमें तीन, दोन व दोन असे पोटविषय केलेले आहेत. पैकीं शास्त्राच्या मते मुंजीची निशाणी कोणती?, जानवे ह्यणजे काय? आणि पूर्वीच्या ब्राह्मणांचे जानवे सुताचे होते काय? असे पहिल्या विष-

याचे तीन विभाग आहेत. आतां “ शास्त्राच्या मते मुर्जाचा विभाग कोणती ? ” ह्या धर्म-विषयक प्रश्नाचे उत्तर देण्यापूर्वी धर्मसंबंधाने शास्त्र ह्या शब्दाचा अर्थ काय आहे तो पाहूः—

**पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतु-
र्दश ॥**

ह्या याज्ञवल्क्यस्मृतीतील वचनावरून पुराणे, न्याय, मीमांसा, स्मृत्या, व्याकरणादि वेदांग, आणि चार वेद हीं चौदा मिळून धर्मशास्त्र होय, असें ठरते. इतिहास व श्रुतीला विरुद्ध नसलेले आगमग्रंथ ह्यांचा अंतर्भाव स्मृतींत व पुराणांत करावा लागतो. इतिहास व पुराणे ह्यांचा उल्लेख श्रुतींतूनही केलेला आढळतो. तेव्हां पुराणे हीं अगदीं अलीकडे झालीं आहेत अशी कल्पना करून धर्मशास्त्रासंबंधाने तीं आधारभूत मानण्याचे कारण नाही असें ज कांहीं आधुनिक लोकांचें ह्मणणें पुढें येत असतें तें योग्य नाही हें उघड आहे. अथर्ववेद मागून झाला असेंही कांहीं लोक ह्मणत असतात ; परंतु, तेंही अयोग्यच आहे. यजुर्वेदामध्ये वैश्वसृजचयनयागसंबंधीं जे इष्टकोपधानाचे मंत्र आहेत त्यांत—

**ऋचो यजूंषि सामानि । अथर्वाङ्गिरसश्च
ये । सर्वास्ताः । इतिहासपुराणं च ।**

अशीं वाक्ये आहेत. ह्यांत अथर्ववेदाचा उल्लेख केला आहे. इतकेच नव्हे; परंतु, इतिहास व पुराणे ह्यांचाही उल्लेख केलेला आहे व **इतिहासपुराणं च** ह्या वेदवाक्याचा अर्थ “इतिहासां भारतादिः । पुराणं ब्राह्मणा-

वेत्यादि (इतिहास ह्मणजे भारत वगैरे आणि पुराण ह्मणजे ब्रह्मपुराण, पद्मपुराण वगैरे.) ” असा भाष्यकारांनीं केला आहे. धर्मशास्त्रप्रणेता ह्या नात्यानें मनूचा उल्लेख यजुर्वेदांत व सामवेदांत केलेला आढळतो आणि मनुस्मृतीतील **स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासश्च पुराणानि खिलानि च ॥ २३२ ॥**

ह्या तृतीयाध्यायांतर्गत वचनांतही इतिहास व पुराणे ह्यांचा उल्लेख केलेला आढळतो.

**इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
विभत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥**

ह्या स्मृतिवचनांत वेदाचा अर्थ समजण्याला इतिहास व पुराणे यांची अवश्यकता सांगितली आहे आणि मनुस्मृतीतील बाराव्या अध्यायांत—

**धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहतेवः ॥**

असें जें शिष्ट ब्राह्मणांचें लक्षण सांगितलें आहे त्यांतही ब्राह्मणांचे अंगीं शिष्टत्व प्रेष्यास इतिहास, पुराणे वगैरेंसहवर्तमान वेदांचें ज्ञान अवश्य सांगितलें आहे.

वेदामध्ये गृह्यसूत्रांचा उल्लेख केलेला आहे आणि आश्वलायन गृह्यसूत्रांत भारत व महाभारत यांचा उल्लेख केलेला आहे व महाभारतांत पुराण शब्द अनेक ठिकाणीं आलेला असून एके ठिकाणीं तर वायुपुराणाचा स्पष्ट उल्लेखच आहे. असित, देवल, पराशर, व्यास, वैशंपायन इत्यादि ऋषि स्मृतिप्रणेतें आहेत व त्यांचा उल्लेख वेदामध्ये आहे. असो. धर्मशास्त्र

ह्यणजे काय ह्याचा बोध होण्यास येवढी वाटाघाट पुरेशी होईल असें मला वाटते सबब आतां ती जास्त करीत बसत नाही.

“ शास्त्राच्या मते मंजीची निशाणी कोणती ? ” ह्या सदराखाली व्याख्यात्यांनीं जीं विधानें केलीं आहेत तीं साहसाचीं आहेत. “ आश्वलायनानें जानव्याचा उल्लेख कोठेंही केलेला नाही. ” असें ह्यांचें पहिलें विधान आहे. परंतु,

मलापकर्षणस्नाने गात्राभ्यंगे तथैव च ।
उपवीतं पृथक्कुर्यादन्यत्र नरकं व्रजेत् ॥

असें आश्वलायनमुनींचेंच वचन असून तें आचारार्क, संस्कारकौस्तुभ, निर्णयसिंधु वगैरे-सारख्या धर्मशास्त्रग्रंथांतून घेतलेलें आहे व त्याचा अर्थ—मलापकर्षणस्नान आणि अभ्यंग ह्यांशिवाय उपवीत वेगळें केलें असतां पुरुषाला नरकप्राप्ति होते असा आहे. आज ब्राह्मण ह्यणविणाऱ्या जाति मंजीची व अर्थात्च ब्राह्मणपणाची निशाणी जानवें मानितात ती चूक नव्हे काय ? असा व्याख्यात्यांनीं दुसरा प्रश्न केला आहे. परंतु,

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।
नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आ-
त्मनः ॥ सकृदुद्धरणात्तस्य प्रायश्चित्तीयते
द्विजः ।

असें भृगुस्मृतींत सांगितलें आहे. हीं वचनें निर्णयसिंधुप्रभृति धर्मशास्त्रग्रंथांतून घेतलीं आहेत व “ अभिमंत्रित केलेलें यज्ञोपवीत ज्यानें धारण केलेलें आहे तें त्यानें तेथून कधींही आपल्या कल्याणाची इच्छा असल्यास बाहेर काढूं नये.

कारण, तें एकदां जरी बाहेर काढिलें तरी ब्राह्मण प्रायश्चित्तास पात्र होतो. ” असा ह्या वचनांचा अर्थ आहे. “ जानवें ह्यणजे काय ? ” ह्या सदराखालीं उपवीत हें पूर्वीचें उपवस्त्र होतें असें ह्यांनीं विधान केलें आहे पण तें चुकीचें आहे.

निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृ-
णामुपवीतं देवानाम् ।

अशी श्रुति तैत्तिरीय संहितेंत आहे व ह्या श्रुतींत निवीत, प्राचीनावीत आणि उपवीत असे शब्द आहेत. ते वस्त्रवाचक नाहीत आणि निवीत ह्यणजे मनुष्यांचें वस्त्र, प्राचीनावीत ह्यणजे पितरांचें वस्त्र व उपवीत ह्यणजे देवांचें वस्त्र असा त्यांचा अर्थही नाही. यज्ञोपवीत धारण करण्याचे जे तीन भिन्न भिन्न प्रकार आहेत त्यांचीं हीं नांवें आहेत.

“ जर उपवस्त्राची ऐपत नसली तर तीन सूत्रें लटकवूनही अगदीं गरीबास आपआपला यज्ञ उरकितां येत असे ” असें ह्यांनीं ह्याच सदराखालीं दुसरें एक विधान केलेलें आहे; पण, तेंही चुकीचें आहे; वरचें अंग झांकण्यापुरतें वस्त्र घेण्याची ऐपत नसल्यास तीन सूत्रें लटकावून यज्ञ उरकितां येत असे असें ज्याअर्थीं ह्या व्याख्यात्यांनीं विधान केलें आहे त्याअर्थीं जानवें ह्यणजे काय हेंच ह्या व्याख्यात्यांना कळलें नाही असें दिसते. वरचें अंग झांकण्यापुरतें दोन चार हात फडकें दोनतीन आण्यालाही सध्यां मिळेल; परंतु, सुताचीं दोन अथवा तीन जानवीं तितके पैसे खर्च करून निदान मुबईत तरी मिळतील किंवा नाही ही शकाच आहे.

कार्पासकं सदा दध्याच्छुचिक्षेत्रे

विशोधितम् । जीवभर्तृकया नार्या
ब्राह्मण्या सूत्रकं कृतम् ॥

असं बृहस्पतिस्मृतीं सांगितलें असून त्याचा अर्थ— “समर्तृका ब्राह्मणस्त्रीं शुद्ध ठिकाणीं सूत काढून तयार केलेलें आणि मंत्रांनीं शुद्ध केलेलें कापसाचें यज्ञोपवीत सर्वदां धारण करावें.” असा आहे. यज्ञोपवीत करावें कसें हें प्रकरण धर्मशास्त्रग्रंथांत ज्या ठिकाणीं सांगितलें आहे त्या ठिकाणीं तें तयार करणाऱ्यांमध्ये समर्तृका स्त्रीशिवाय इतरांचाही उल्लेख केलेला आहे आणि स्वतः तयार करून यज्ञोपवीत धारण करणें उत्तम असंही सांगितलें आहे. शिवाय, “भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत्” असंही भृगुस्मृतींत ह्मटलें आहे व “भोजन झाल्यानंतर तयार केलेलें जानवें टाकून द्यावें.” असा त्याचा अर्थ आहे. तेव्हां यज्ञोपवीत तयार करण्याचा हा प्रकार लक्ष्यांत घेतला ह्मणजे दोन चार हात फडकें विकत घेण्याची ज्याला एपत नसेल त्यानें सुताचें जानवें घालण्याचा पूर्वी प्रघात होता असें विधान करणें साहसाचें होईल. ह्यांत एपतीचा प्रश्न मुलीच नाही. जानव्याचें सूत अखंड एकच असावें लागतें ही गोष्ट तरी ह्या व्याख्यात्यांना ठाऊक असेल असा माझा समज होता; परंतु, ज्याअर्थीं तीन सूत्रें लटकवून यज्ञ उरकितां येत असे, असे ह्या सुधारक चमूंत विद्वान् गणले जाणाऱ्या व्याख्यात्यांनीं विधान केलें आहे त्याअर्थीं तो माझा समज खोटा ठरला हें उघड आहे. ह्याच सदराखालीं ह्यांनीं “जानवें घेव्याकडून धुववि-

ण्यास अडचण कोणती ?” असा प्रश्न केला आहे आणि ह्या प्रश्नाला ‘सुप्रसिद्ध’ ह्मणून एका श्लोकाचा आधार दिलेला आहे. परंतु, ज्या ठिकाणीं ह्यांचा हा सुप्रसिद्ध श्लोक पठित आहे त्याच ठिकाणीं ह्याच सुप्रसिद्ध श्लोकाचे पूर्वी एक अत्यंत सुप्रसिद्ध श्लोकार्थ पठित आहे तें ह्यांच्या दृष्टीं पडूं नये ही मोठी शोचनीय गोष्ट आहे. पूर्वीच्या श्लोकार्थासहवर्तमान ह्यांचा सुप्रसिद्ध श्लोक.—

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने मातापित्रोर्मृ-
तेहनि । तैत्तिरीयास्तथा काण्वा ये च
वाजसनेयिनः ॥ कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु
कुर्वीरन्क्षालयन्दिजाः ।

असा आहे व त्याचा अर्थ—विहित अभ्यंग, सुमुद्रस्नान आणि मातापितरांच्या मृत्यूचा दिवस इतक्या प्रसंगीं तैत्तिरीय, काण्व आणि वाजसनेयी ब्राह्मणांनीं जानवें कंठांतून काढून मग स्नान करावें असा आहे. विहित अभ्यंगस्नान आणि मलापकर्षण स्नान ह्यांवांचून यज्ञोपवीत कंठांतून बाहेर काढिलें असतां पुरुष नरकांत पडतो अशा अर्थाचें आश्वलायन मुनीचें वचन पूर्वी सांगितलेंच आहे.

“अगदीं पूर्वीच्या ब्राह्मणांचें जानवें सुताचें हातें काय ?” ह्या सदराखालीं “गळ्यांतलें सुताचें जानवें कोणी तोडिलें तर त्याचें ब्राह्मणपण गेलें, बाकी पूज्य लोपलें, असें शांतपणें ह्मणण्यास शास्त्राचा आधार आहे काय ? असल्यास कोणता ?” असा व्याख्यात्यांनीं सवाल केला असून शास्त्राचा आधार मागितला आहे व

तैत्तिरीय आरण्यकांत (अनुवाक १ प्रपाठक २) ' अजिनं वासो वा ' असें दोनच प्रकारचें यज्ञोपवीत सांगितलें आहे ; ह्यांत सुताच्या यज्ञोपवीताचा पत्ता बिलकूल लागत नाही. ” हा मजकूर तसा प्रश्न करण्याला आधारभूत ह्मणून ह्यांनीं प्रथम लिहिला आहे ; त्याचा विचार करूं.

तैत्तिरीय आरण्यकाचें प्रपाठक एकंदर दहा आहेत. पैकीं १, ४, ५ आणि ६ हे प्रपाठक खेरीज करून बाकी राहिलेल्या सहा प्रपाठकांची गणना उपनिषदांत केलेली आहे. तेव्हां ' अजिनं वासो वा ' हीं पदें उपनिषदांत गणल्या जाणाऱ्या प्रपाठकांतिल आहेत. यजुर्वेदांतील प्रत्यक्ष मंत्रभागांतच अथर्ववेद, इतिहास व पुराणं ह्यांचा उल्लेख असल्याचें पूर्वीं सप्रमाण सिद्ध केलेंच आहे. यजुर्वेदाची प्रशंसा अप्रत्यक्ष रीतीनें “ ऋचां त्वः पोपमास्ते पुपुष्वान् ” ह्या ऋग्वेदसंहितेंतील ऋचंत केलेली आहे. शंका असेल त्यानें ह्या ऋचेवरील यास्कमुनीचें निरुक्त अवलोकन करावें. तात्पर्य, यजुर्वेदांतील मंत्रभागांत अथर्ववेद, इतिहास व पुराणं यांचा उल्लेख आहे. ऋग्वेदांतील मंत्रभागांत यजुर्वेदाची प्रशंसा आहे, यजुर्वेदांत स्मृतिशास्त्रप्रणेत्या नात्यानें मन्वादिकांचा उल्लेख आहे आणि मनुस्मृतींत इतिहास व पुराणं यांचा निर्देश केलेला आहे. तेव्हां सूत्ररूप यज्ञोपवीत असल्याबद्दलचीं प्रमाणें श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराणं वगैरेंपैकीं कोणत्याही ग्रंथसमूहांतून जरी दिलीं तरी तीं अलीकडलीं आहेत किंवा

पलीकडलीं आहेत असें ह्मणण्याचा जो अलीकडे (पश्चिमेकडे उगवलेल्या अपूर्व ज्ञानरवीच्या किरणांनींच डोळस बनलेल्या कांहीं लोकांचा) प्रघात पडलेला आहे तो योग्य आहे असें ह्मणतां येणार नाही.

१ नव वै त्रिवृत् अर्शा एक श्रुति, स्मृति-मुक्ताफलनामक धर्मशास्त्रग्रंथांत दिलेली आहे व तिचें तात्पर्य—यज्ञोपवीत ह्मणजे नव-गुणित तीन पदरी—असें आहे व आपल्या गळ्यांत जीं जानवीं असतात त्यांनाही तीन तीनच पदर असून एकेक पदर नवगुणित असतो. हे जानवें घालणाऱ्या प्रत्येक द्विजाला माहीतही आहे. परमहंसोपनिषदामध्ये संन्यासप्रकरणीं पुढील मजकूर आढळतो:—

२, ३ अमौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबन्धवा-दीञ्छिशास्त्रायज्ञोपवीते स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत्तच्च न मुख्यास्ति कोयं मुख्य इति चेदयं मुख्यः । न दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः।

ह्याचें तात्पर्य येणेंप्रमाणें:—

पुत्र, मित्र, भार्या, बंधु वगैरे शिखा आणि यज्ञोपवीत, वेदाध्ययन, वर्णाश्रमविहित सर्व कर्में आणि हें ब्रह्माण्ड ह्यांचा त्याग करून जो लंगोटी, दंड व वस्त्र स्वशरीराकरितां आणि लोकोपकाराकरितां स्वीकारितो तो

मुख्य परमहंस नव्ह. मुख्य परमहंस काण्ठ
हे समजण्याची अपक्षा असेल तर हा मुख्
होय. मुख्य परमहंस दंड, शिखा, यज्ञोपवी
आणि वस्त्र ह्यांपैकी कांहींच घेत नाही. इ०

ह्यांत यज्ञोपवीत आणि वरचे आंग झांक-
ण्याकरिता असलेले वस्त्र ह्या दोहोंचाही
उल्लेख दोन वेळां केलेला आहे आणि गौण
व मुख्य अशा दोन्ही प्रकारच्या परमहंसां
मध्ये यज्ञोपवीताचा त्याग सांगितलेला आहे
तेव्हां, संन्यासाश्रमावांचून इतर आश्रमामध्ये
सूत्ररूप यज्ञोपवीत अवश्य असल्याचे अर्था-
तच सिद्ध आहे. शिखायज्ञोपवीते असे सामा-
सिक पद ह्या श्रुतीमध्ये आहे; ह्यावरून शिखा
व यज्ञोपवीत हीं दोन्हीं द्विजत्वाचीं लक्षणं
असल्याचे सिद्ध होत असून शिखा ज्याप्रमाणे
हवी तेव्हां काढून हवी तेव्हां चिकटवितां
घेत नाही त्याचप्रमाणे यज्ञोपवीतही हवे तेव्हां
खुटीवर ठेवून हवे तेव्हां गळ्यांत अडकवितां
घेणार नाही. असो. शिखायज्ञोपवीते ह्या
पदाचे स्पष्टीकरण शंकरानंदांनीं असें केले
आहे. शिखायज्ञोपवीते प्रसिद्धे त्रैवर्णिकक-
र्मकारणे । (ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य ह्यांना
विहित असलेलीं कर्मे हाण्यास कारणीभूत
असलेलीं शिखायज्ञोपवीते प्रसिद्धच आहेत.)

जाबालोपनिषदांतील संन्यासप्रकरणांत असा
मजकूर आहे:—

४ अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्य
पृच्छामि त्वा याज्ञवल्क्याय यज्ञोपवीती
कथं ब्राह्मण इति स होवाच याज्ञवल्क्य
इदं पवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मा ।

ह्याचे तात्पर्य येणेप्रमाणे:—

नंतर अत्रिमुनींनीं याज्ञवल्क्यांना विचा-
रिलें “ हे याज्ञवल्क्यमुने, यज्ञोपवीतत्याग
केलेला संन्यासी ब्राह्मण कसा ? हा आप-
णाला माझा एक प्रश्न आहे. ” हें ऐकून
घेऊन याज्ञवल्क्य हणाले “ जो आत्मा तेंच
ह्या परमहंसाचे यज्ञोपवीत होय. यज्ञोपवीत
ह्या शब्दाचे स्पष्टीकरण शंकरानंदांनीं असें
केलेलें आहे—

यज्ञस्य श्रौतस्य च स्मार्तस्य च विवि-
धस्य तपोयोगस्वाध्याय ज्ञानादरूप
सामीप्येन विशेषेण नित्यसंयोगेनेतं प्राप्तं
यज्ञोपवीतम् ।

(यज्ञ हणजे तप, योग, स्वाध्याय, ज्ञान
वगैरे जीं नानाप्रकारचीं श्रौतस्मार्त कर्मे
त्यांच्याशीं नित्य संयोगानें जे संबद्ध असतें तें
यज्ञोपवीत होय.) परमहंसाला यज्ञोपवीताचा
त्याग ह्या उपनिषदांत सांगितला आहे. ह्या-
वरून परमहंसावांचून इतर आश्रम्यांना यज्ञो-
पवीत अवश्य असल्याचे सिद्ध होत आहे.
ज्याच्यापाशीं यज्ञोपवीत नाही तो ब्राह्मण
कसा ? अशीच शंका ह्या ठिकाणीं अत्रिमु-
नींना आली असल्यामुळे यज्ञोपवीत ह्या
शब्दाचा अर्थ ह्या ठिकाणीं “ त्रिवृत्सूत्रमय
यज्ञोपवीत असाच घेतला पाहिजे; नाही तर,
“ ज्याच्यापाशीं शरीर आच्छादन करण्याला
वस्त्र नाही तो ब्राह्मण कसा ? ” असा त्यांच्या
प्रश्नाचा विपरीत अर्थ हाऊं लागेल.

५ याच उपनिषदाच्या सहाव्या खंडांत
परमहंसदीक्षेचा विधि सांगितलेला आहे. त्यांत

शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत्सर्वं भूः
स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छत् ।

असा मजकूर असून त्याचा अर्थ—शिखा, यज्ञोपवीत हे सर्व भूः स्वाहा ह्या मंत्राने उदकांत टाकून आत्मसाक्षात्काराच्या यत्नास लागवें—असा आहे. ह्या ठिकाणीही शिखा व यज्ञोपवीत हे दोन्ही शब्द अगदीं शेजारीं शेजारीं आहेत हे लक्ष्यांत ठेवण्यासारिखें आहे.

६ आरुर्णाउपनिषदामध्येही परमहंससंन्यास सांगितलेला आहे. त्यांत पहिल्याच खंडांत असा मजकूर आहे,

तं होवाच प्रजापतिस्तव पुत्रान्भातृन्बन्धवादीच्छिखां यज्ञोपवीतं च... विसर्जयेद्दण्डमाच्छादनं च परिग्रहेच्छेषं विसृजेदिति ।

ह्याचें तात्पर्य येणेंप्रमाणें:—

ब्रह्मदेव त्या अरुणीला ह्मणाले “तूं आपल्या पुत्रांचा, भ्रात्यांचा, बंधुप्रभृतींचा, शिखेचा व यज्ञोपवीताचा त्याग करून दंड आणि आच्छादन ह्यांचा स्वीकार कर आणि बाकीं सर्व टाकून दे. ”

ह्या ठिकाणीं शिखा व यज्ञोपवीत ह्या दोहोंचा परमहंससंन्यासदीक्षेला त्याग सांगितलेला आहे. ह्यावरून इतर तिन्ही आश्रम्यांना यज्ञोपवीताचा त्याग करितां येत नाहीं हे उघड आहे. शिखा व यज्ञोपवीत हे शब्द ह्या ठिकाणींही शेजारीं शेजारींच आहेत हे लक्ष्यांत ठेवण्यासारिखें आहे आणि यज्ञोपवीताचा त्याग सांगून आच्छादनाचा ह्मणजे वस्त्राचा स्वीकार सांगितला आहे, ह्यावरूनही यज्ञोपवीत ह्या शब्दाचा यथे

अर्थ सूत्ररूप यज्ञोपवीत असाच असल्याचें सिद्ध आहे. शंकरानंदांनीं येथील यज्ञोपवीत शब्दाचें स्पष्टीकरण असं केलें आहे:—

यज्ञोपवीतं च प्रसिद्धं नवगुणितं
ब्राह्मणादीनाम् ।

(ब्राह्मणादिकांना अवश्य असलेलें जें नवगुणित त्रिवृत्सूत्र तें यज्ञोपवीत हें प्रसिद्धच आहे.)

दुसऱ्याही खंडांत ह्याच विषयाचें स्पष्टीकरण केलेलें असून त्यांतही परमहंसदीक्षा घेणाऱ्यानें उपवीताचा भूमीवर अथवा उदकांत त्याग करावा असं सांगितलें आहे व मूळांतील पदें उपवीतं भूमावप्सु वा विसृजेत् अशीं आहेत. ह्या उपवीत शब्दाचें स्पष्टीकरण उपवीतं यज्ञोपवीतं (उपवीत ह्मणजे यज्ञोपवीत) असं शंकरानंदांनीं केलें आहे व यज्ञोपवीत शब्दाचा अर्थ त्यांनीं काय केला आहे तो पूर्वी सांगितलाच आहे.

ह्याच उपनिषदाच्या तिसऱ्या खंडांत असा मजकूर आहे:—

७ खल्वहं ब्रह्म सूत्रं सूचनात्सूत्रं ब्रह्म
सूत्रमहमेव विद्वांस्त्रिवृत्सूत्रं त्यजेद्विद्वान् ।

ह्याचें तात्पर्य येणेंप्रमाणें:—

मी ब्रह्मच आहे आणि जगद्रूप पट ब्रह्मापासूनच होत असल्यामुळे ब्रह्म हें सूत्ररूप आहे ह्मणजे सूत आहे आणि ज्याअर्थी मी ब्रह्म आहे त्याअर्थी सूत्ररूप ब्रह्मही मीच आहे; माझ्याशिवाय दुसरें काहीं एक नाही; कारण, मी विद्वान् आहे. ह्मणजे हें सर्व जगत

माझ्यापासून भिन्न नाही, असे मी जाणीत आहे. तस्मात्, ज्याअर्थी हा ज्ञानीपरमहंस संन्यासी सूत्ररूप झालेला असतो त्याअर्थी त्याने हे त्रिवृत्सूत्र ह्यणजे नवगुणित जें यज्ञोपवीतनामक त्रिवृत्सूत्र त्याचा प्रेषोच्चारपूर्वक त्याग करावा. संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया हा संन्यासप्रेष असून ह्या प्रेषोच्चाराने सूत्ररूप यज्ञोपवीताचा त्याग करावा लागतो.

पांचव्या खंडांत असा मजकूर आहे:—

८ पालाशं वैल्वमौदुम्बरं दण्डमजिनं
मेखलां यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा शूरो
य एवं वेद ।

ह्याचे तात्पर्य येणेप्रमाणे:—

जीवब्रह्मक्यसाक्षात्कार ज्याला झाला असेल त्याने संन्यासाश्रमदीक्षा घेऊन पळसाचा, बेलाचा अथवा उंबराचा जो दंड ब्रह्मचार्याश्रमांत स्वीकारिला असेल त्याचा व त्याचप्रमाणे कृष्णाजिन, मौंजीमेखला आणि यज्ञोपवीत ह्यांचा त्याग करून शूर व्हावे ह्यणजे विषयरूप शत्रूंना अजिंक्य व्हावे.

९ ब्रह्मोपनिषदामध्ये संन्यासाश्रमाचे विधान सांगितलेले असून त्या विधानाच्या उपक्रमांमध्ये यज्ञोपवीत धारणाचा मंत्र सांगितलेला आहे. तो प्रत्येक ब्राह्मणाला येतच असल्यामुळे येथे न देतां त्याचे मगठी तात्पर्य मात्र मी सांगतां तें येणेप्रमाणे:—

यज्ञोपवीत हे अत्यंत पवित्र असून ब्रह्मदेवाच्या देहादिकांबरोबरच पूर्वी उत्पन्न झालेले आहे. तस्मात्, आयुर्वर्धक आणि श्रेष्ठ

असे जें हें शुभ्र यज्ञोपवीत तें तूं कंठामध्ये धारण कर आणि ह्या यज्ञोपवीताच्या योगाने तुला बल व तेज प्राप्त होवो.

शंकरानंदांनी ह्या मंत्राचा अर्थ जीवपर केलेला आहे. तथापि,

यस्मादेवं हृदि चैतन्ये तिष्ठति यज्ञोपवीतं तस्माद्दृढयस्योपरि बहिर्विधार्यमाणं त्रैवर्णिकैरिदं यज्ञोपवीतं यज्ञोपवीतस्थानत्वात्त्रिवृत्कार्पासादिसूत्रं बलं वीर्यवत्कर्मकारणमस्तु भूयात् । तेजो ब्रह्मवर्चसादि । उभयं भूयादिति योजनीयम् ।

ह्याप्रमाणे त्यांनी मंत्रातील चतुर्थ पादाचे स्पष्टीकरण केलेले आहे; त्याचा अर्थ येणेप्रमाणे:—

ज्याअर्थी हे जीवस्वरूप यज्ञोपवीत हृदयकमलस्थ स्वयंप्रकाश चैतन्यामध्ये रहात आहे त्याअर्थी हृदयाच्या वरच्या बाजूला जें कापूस वगैरेचे त्रिवृत्सूत्र यज्ञोपवीतच आहे. तस्मात्, हे त्रिवृत्सूत्ररूप यज्ञोपवीत बल ह्यणजे समर्थ, कर्माचे कारण आणि तेज होवो. तात्पर्य, चांगलीं कर्मे ह्या सूत्ररूप यज्ञोपवीताच्या योगाने होवोत आणि वेदाध्ययनादि-विषयक तेज ह्याच्या योगाने प्राप्त होवो.

ह्या यज्ञोपवीत धारण मंत्राच्या प्रथम दर्शविलेला शब्दार्थ व ह्या मंत्रातील चतुर्थचरणाचा शंकरानंदांनी केलेला अर्थ लक्ष्यांत घेतला असता संन्यासाश्रमदीक्षा न घेतलेल्या द्विजांना त्रिवृत्सूत्ररूप यज्ञोपवीत धारण, नेहमीं अवश्यच असल्याचे सिद्ध होत आहे.

असौ. ह्याप्रमाणे त्रिवृत्सूत्ररूप यज्ञोपवीताची उपपत्ति सांगितल्यानंतर ब्रह्मोपनिषदामध्ये अंत्याश्रमदीक्षेचे ह्यणजे परमहंससंन्यासदीक्षेचे विधान केलेले आहे. ते येणेप्रमाणे:—

१० सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः । यदक्षरं परम्ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥

ह्याचे तात्पर्य:—शिखेसहवर्तमान मुंडण करून बाह्य सूत्राचा ह्यणजे कंठामध्ये असलेल्या कापसाच्या त्रिवृत्सूत्राचा त्याग करावा आणि ह्या ज्ञानी पुरुषाने अविनाशी, उत्कृष्ट आणि त्रिविध परिच्छेदशून्य असे जे ब्रह्म तेंच त्रिवृत्सूत्र यज्ञोपवीत धारण करावे.

ह्या ठिकाणी परमहंसदीक्षेच्या विधानांत शिखा व बाह्य त्रिवृत्सूत्ररूप यज्ञोपवीत ह्या उभयतांचा त्याग सांगितला आहे. ह्यावरूनही सूत्ररूप यज्ञोपवीताची शिखेप्रमाणेच ब्रह्मचर्यप्रभृति तिन्ही आश्रम्यांना सर्वदां अवश्यकता असल्याचे सिद्ध आहे. शिखा व यज्ञोपवीत ह्यांचा त्याग करण्याची ह्यणजे परमहंसदीक्षा घेण्याची योग्यता कोणाला हेंही ह्या उपनिषदामध्ये

११ बहिः सूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तम-
मास्थितः । ह्या पदांनी स्पष्ट दर्शविले आहे व ह्या पदांचा अर्थ “जीवब्रह्मैक्यरूप उत्कृष्ट योगाचे ज्ञाने अवलंबन केले आहे ह्यणजे जीव आणि ब्रह्म ह्यांचे ऐक्य असल्याबद्दलचा प्रत्यक्ष साक्षात्कार होऊन सर्वत्र ब्रह्मबुद्धि ज्याची झालेली आहे आणि त्याप्रमाणे जो वागत आहे त्या ज्ञानी पुरुषाने बाह्य सूत्राचा त्याग करावा” असा आहे.

१२ ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः
सचेतनः । धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छि-
ष्टोनाशुचिर्भवेत् ।

ह्या श्रुतीमध्ये “ हें ब्रह्मभावरूप सूत्र जो ज्ञानी पुरुष धारण करितो तो त्या सूत्रधारणाच्या योगाने उच्छिष्ट अथवा अशुचि होत नाही ” असे सांगितले आहे. ह्यावरून जीव-ब्रह्मैक्यसाक्षात्कार ज्याचे ठिकाणी पुरता ठसलेला नाही अशा कर्माधिकारी पुरुषाला उच्छिष्टत्व आणि अशुचित्व न यावे एतदर्थ त्रिवृत्सूत्ररूप यज्ञोपवीत धारण करणे अवश्य असल्याचे सिद्ध होत आहे. हें त्रिवृत्सूत्ररूप बाह्य यज्ञोपवीत कोणी धारण करावे हेंही श्रुतीमध्येच सांगितलेले आहे.

१३ कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके
ब्राह्मणादयः । तैः संधार्यमिदं सूत्रं
क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥

वैदिक कर्माचे अधिकारी जे ब्राह्मणादिक ह्यणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य त्यांनी हें सूत्ररूप यज्ञोपवीत धारण करावे. कारण, ते सूत्ररूप यज्ञोपवीत कर्मांचे अंग ह्यणून श्रुतिप्रमाणाने सिद्ध आहे.

१४ ब्राह्मणादिकांना जर हें सूत्ररूप यज्ञोपवीत अवश्य आहे तर परमहंसदीक्षा घेतलेले संन्यासी ब्राह्मण नव्हेत हें अर्थात् सिद्ध आहे. अशी कोणाला शंका घेण्याचा संभव आहे ह्यणून त्या शंकेचेही निराकरण श्रुतीमध्येच केलेले आहे.

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च
तन्मयम् । ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति
ब्रह्मविदो विदुः ॥

ही ती श्रुति असून तिचा अर्थ येणं-
प्रमाणं:—

जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्काररूप ज्ञान ज्याला
शालें आहे त्या परमहंसाची तें ज्ञान हीच
शिखा असून उपवीतही तेंच होय; आणि
ह्याचप्रमाणें ज्ञानरूप शिखा व ज्ञानरूप यज्ञो-
पवीत हीं दोन्हीं त्याचे ठिकाणीं असल्यामुळें
संपूर्ण ब्राह्मणत्व त्याचे ठिकाणीं आहे असें
ब्रह्मवेत्ते ह्मणतात.

ह्या अर्थाचा विचार केला असतां परम-
हंसदीक्षा न घेतलेला जो ब्राह्मण असेल त्याचें
ब्राह्मण्य कायम राहण्यास त्रिवृत्सूत्ररूप यज्ञो-
पवीत त्याचे ठिकाणीं सर्वदां अवश्य असलें
पाहिजे ही गोष्ट सिद्ध होत आहे. परमहंसदीक्षा
घेतलेल्या संन्याशानें सर्व कर्मांचा त्याग केला
असतोच; परंतु, परमहंसाला वर्णधर्मविहित
कर्मांचा संबंध नाही हें श्रुतिसिद्ध असूनही ज्या-
अर्थीं त्याच्या शरीराचे ठिकाणीं त्रिवृत्सूत्ररूप
यज्ञोपवीत नसल्यामुळें त्याच्या ब्राह्मण्याविषयीं
संभवनीय शंकेचा परिहार श्रुतीनेच केलेला आहे
त्याअर्थीं संन्यासाश्रमावांचून इतर आश्रमांत
असलेल्या त्रैवर्णिकांनीं ह्मणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय
व वैश्य ह्यांनीं वैदिक कर्मांचे प्रसंगीच नव्हे
परंतु, सर्वदां आपलें द्विजत्व कायम राखण्यास
त्रिवृत्सूत्ररूप यज्ञोपवीत धारण करणें अवश्यच
आहे. त्रिवृत्सूत्ररूप यज्ञोपवीताशिवाय द्विजांनीं
रहाणें ह्मणजे द्विजत्वाला अंचवणें ही गोष्ट
ह्या श्रुतीवरून निर्विवाद सिद्ध होत आहे असो.

“ गळ्यांतलें सुताचें जानवें जर कोणीं
तोडिलें तर त्याचें ब्राह्मणपण गेलें, बाकीं पूज्य

लोपलें, असें शांतपणें ह्मणण्यास शास्त्राचा
आधार आहे काय ? असल्यास कोणता ? ”
असा जो ह्या यज्ञोपवीतप्रकरणासंबंधानें मुख्य
सवाल ब्राह्मण ह्मणविणारांस शास्त्री ह्मण-
विणाऱ्या व सुधारक कंपूत वेदशास्त्रसंपन्नही
ठरून गेलेल्या व्याख्यात्यांकडून शालेला
आहे; त्याचें प्रवृत्तिविषयक व निवृत्तिविष-
यक मिळून कर्मांत कर्मी निदान चवदा श्रुती-
च्या आधारांवरून “ गळ्यांतलें सुताचें
जानवें जर कोणीं तोडिलें तर त्याचें ब्राह्मण-
पण गेलें, बाकीं पूज्य लोपलें ” असें स्पष्ट
उत्तर शांतपणें दण्यांत येत आहे. असो.

सहा विषयांपैकीं मुंजीची निशाणी हा
जो पहिला विषय त्याच्या संबधानें शालेल्या
मुख्य सवालाचे उत्तरांत दाखल केलेल्या ज्या
चवदा श्रुति आहेत त्यांचा विचार केला
असतां ह्या प्रश्नासंबंधानें सभ्य व समजस मनु-
ष्याला शंका रहाण्याचा संभव नाही असें
वाटत असल्यावरून श्रुतींचे आणखी जास्त
आधार देऊन सभेचा वेळ घेण्यांत मला
कांहीं अर्थ दिसत नाही.

ज्या “ आश्वलायनाच्या मतें जानव्याची
जरूरी उघड नाही. ” असें सवाल करणा-
ऱ्यांनीं निर्भयपणें विधान केलें आहे त्या
आश्वलायनमुनींच्या स्मृतीतील वचन—विहित
अभ्यंग व मलापकर्षणस्नान ह्या प्रसंगावांचून
यज्ञोपवीत शरीरापासून वेगळें करणारा नर-
कांत जातो अशा अर्थाचें—प्रथम दिलें असून
त्याच आश्वलायन मुनींच्या गृह्यपरिशिष्टावरून
नहीं द्विजाला सर्वदां त्रिवृत्सूत्ररूप यज्ञोपवीत

धारण करण्याची आवश्यकता असल्याचें सिद्ध होत आहे. आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टांत स्नान-विधीचें प्रकरण आहे त्यांत असा मजकूर आहे.

“ नद्यांचे ठिकाणी स्नान करावयाचें असल्यास जिकडून प्रवाह येत असतो तिकडे तोंड करावें आणि इतर ठिकाणी स्नान करावयाचें असल्यास सूर्याभिमुख होऊन स्नान करावें; नंतर प्राङ्मुख व उपवीती होऊन अक्षतांसहवर्तमान उदकाच्या योगानें देवतीर्थानिं ब्रह्मादि देवांचें एक एक वेळ तर्पण करावें. नंतर उदङ्मुख व निवीती होऊन सातूसहवर्तमान उदकाच्या योगानें प्राजापत्य तीर्थानिं कृष्णद्वैपायनऋषीचें दोन दोनदां तर्पण करावें. नंतर दक्षिणाभिमुख व प्राचीनावीती होऊन तिलोदकाच्या योगानें पितृतीर्थानिं सोमादि पितरांचें तीन तीन वेळां तर्पण करावें. नंतर दक्षिणाभिमुख व प्राचीनावीती असतांनाच तीरावर येऊन ये के चास्मत्कुले जाताः ह्या मंत्रानें वस्त्र पिळावें; नंतर यज्ञोपवीती होऊन व आचमन करून नेसावयाच्या वस्त्रावर उदकानें प्रोक्षण करून तें नेसावें आणि नंतर त्याचप्रमाणें प्रोक्षण केलेलें दुसरें वस्त्र पांघरून दोनदां आचमन करावें व नंतर संध्येला आरंभ करावा. हें प्रातःस्नानाचें विधान होय. ”

ह्या ठिकाणी प्रथम प्रवाहामध्ये उभें राहून स्नान केल्यावर प्रवाहामध्येच उभें असतांना यज्ञोपवीती, निवीती व प्राचीनावीती करून अनुक्रमें देव, ऋषि आणि पितर ह्यांचें तर्पण सांगितलेलें आहे आणि हें तर्पण झाल्यानंतर

तीरावर येऊन वस्त्र पिळण्यास सांगितलें आहे. तेव्हां प्रवाहामध्ये उभें असतांना जर यज्ञोपवीती, निवीती व प्राचीनावीती हे प्रकार सांगितले आहेत आणि वस्त्र जर शेवटीं पिळावयाचें आहे तर गळ्यांत सुताचें जानवें अवश्य असून त्याच्याच योगानें यज्ञोपवीती, निवीती व प्राचीनावीती हे प्रकार संभवनीय असल्याचें सिद्ध आहे. प्रवाहामध्ये असतांना अगवस्त्र पांघरतां येणार नाही व प्रवाहाच्या गतीमुळें तें शरीराच्या निवक्षित भागावर कायम रहाणारही नाही आणि पिळल्यावांचून पांघरतांही येणार नाही. तेव्हां उघड्या अंगांन देवादि-कांना उद्देशून कर्मे होऊं नयेत ह्याणून उपवीत ह्याणजे उपवस्त्रच कर्मकालीं अवश्य आहे; सुताच्या जानव्याची जरूरी नाही हें ह्याणजे ठिकत नाही. तीरावर येऊन वस्त्र पिळल्यानंतर यज्ञोपवीती करावी. यज्ञोपवीती करून आचमन करावें आणि नंतर नेसावयाच्या वस्त्रावर प्रोक्षण करून तें नेसावें व नंतर दुसरें प्रोक्षण केलेलें वस्त्र पांघरावें आणि नंतर दोनदां आचमन करून संध्येला आरंभ करावा असें जें ह्या आश्वलायनगृह्यसूत्रांत सांगितलें आहे त्यावरूनही गळ्यामध्ये सुताचें जानवें अवश्य असल्याचें सिद्ध होत आहे. कारण, कोरडें वस्त्र नेसावयाचे आणि पांघरण्याचे पूर्वीच यज्ञोपवीती करण्यास सांगितली आहे व तीं करण्यास सुताच्या जानव्याचीच आवश्यकता आहे; कोरडीं वस्त्रे धारण केल्यावर आचमन करून संध्येलाच आरंभ करण्यास सांगितलें आहे. यज्ञोपवीती कोरडीं वस्त्रें धारण करण्यापूर्वीच सांगितली असल्यामुळें नंतर सांगितली नाही

तेव्हां वस्त्रधारणापूर्वी होणारी जी यज्ञोपवीती ती पांघरण्याच्या वस्त्राशिवाय दुसऱ्याच कोणत्या तरी साधनाने ह्मणजे अर्थात् सुताच्या जानव्याने अगर जानव्यांनी होणार हें उघड आहे. कोरडी वस्त्रे धारण करण्यापूर्वी यज्ञोपवीती करणे ती शास्त्रोक्त पद्धतीने वस्त्र पांघरूनच करावी असें जर ह्मटलें तर प्रथम ओलें वस्त्र शास्त्रोक्त रीतीने पांघरावें व तें न हालवितां कोरडे वस्त्र नेसून नंतर दुसरें कोरडे वस्त्र पहिल्या ओल्या वस्त्रावर पांघरावें असा ह्या स्नानविधीतील यज्ञोपवीतीचा विपरीत अर्थ होऊं लागेल आणि प्रथम एक वस्त्र शास्त्रोक्त रीतीने पांघरलेलें न हालवितां दुसरें वस्त्र नेसतांही येणार नाही. प्रवाहांतून बाहेर आल्यावर दुसरें कोणतेंही साधन घेण्यास न सांगतां यज्ञोपवीती करण्यास जर सांगितलें आहे आणि हीच यज्ञोपवीती पुढें कोरडी वस्त्रे धारण केल्यावरही जर कायम रहावयाची आहे तर त्या यज्ञोपवीतीचें साधन जें कांहीं असावयाचें तें शरीरावर कायम रहाण्याचें असावयाचें ह्मणजे अर्थात् सुताचीं

जानवीं अगर जानवेंच असावयाचें हें सिद्ध आहे.

तात्पर्य, नेहमीं शरीरावर कायम रहाणारें यज्ञोपवीत जर आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टांतच अवश्य सांगितलें आहे आणि आश्वलायनाचार्यानाच अभिमत असलेल्या गोष्टीचा उल्लेख जर परिशिष्ट संज्ञक आश्वलायनगृह्यांत केलेला आहे तर “ आश्वलायनाच्या मते जानव्याची जरूरी उघड नाही. ” असें विधान अविचाराचेंच ठरणार हें उघड आहे. वास्तविक विचार केला असतां कमींत कमी चवदा श्रुति प्रमाण देऊन जर द्विजाला त्रिवृत्सूत्ररूपे यज्ञोपवीत सर्वदां अवश्य असल्याचें सिद्ध केले आहे तर त्या सिद्धतेला गृह्यादि प्रमाणांची आवश्यकता नाही. तथापि आश्वलायनशास्त्रीय कृलांत उत्पन्न झालेल्या व्याख्यात्यांनीं आश्वलायनमुनींच्या मताविषयीं केलेल्या विधानाची खरी खरी योग्यता दर्शविणें अप्रासंगिक होणार नाही असें समजन मीं ही वांटाघाट केलेली आहे.

२ स्त्रियांचें उपनयन.

“ बायकांची मुंज ” हा व्याख्यात्यांचा दुसरा विषय होय. ह्या विषयासंबंधानें व्याख्यात्यांनीं मुख्य दोन प्रश्न केलेले आहेत. बायकांची मुंज वाजवी कीं गैरवाजवी हा पहिला व बायकांची मुंज सशास्त्र कीं अशास्त्र हा दुसरा. ह्या मुख्य प्रश्नांना व ह्यांतील पोटप्रश्नांना उत्तर देण्यापूर्वी स्त्रियांच्या मौंजीबंधनासंबंधानें अथवा उपनयनासंबंधानें धर्मशास्त्रांत काय लिहिलें आहे तें पाहूं.

पराशरस्मृतीवर माधवांची टीका आहे व त्या सटीक ग्रंथाला पराशरमाधव ह्यणण्याचा संप्रदाय आहे. ह्या पराशरमाधवग्रंथांत हारीत-स्मृतींतील एक उतारा दिलेला आहे तो येणेंप्रमाणें:—

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्यो-
वध्वश्च । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयन-
मग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भिक्षा-
चर्या ।

(स्त्रिया दोन प्रकारच्या. ब्रह्मवादिनी आणि सद्योवधू. पैकीं ब्रह्मवादिनी स्त्रियांना उपनयन, होम, वेदाध्ययन आणि स्वगृहीं भिक्षा हीं सांगितलीं आहेत.)

ह्या ठिकाणीं दोन प्रकारच्या स्त्रियांपैकीं फक्त ब्रह्मवादिनींनाच उपनयन वगैरें सांगितलें आहे, सद्योवधूंना सांगितलेलें नाहीं. आतां ब्रह्मवादिनी आणि सद्योवधू ह्या पदांचा अर्थ काय तो पाहिला पाहिजे. सद्योवधूला उपनयन,

वेदाध्ययन वगैरें सांगितलेलें नाहीं व गार्हस्थ्य-धर्माच्या आचरणाकरितां जिचा विवाह होणें इष्ट असेल तिचें उपनयनपूर्वक पहिल्या प्रतीचें अगर दुसऱ्या प्रतीचें वेदाध्ययन होऊन तारुण्यकाल अवशिष्ट रहाण्याचा संभवच नसल्यामुळें तिला वेदाध्ययन आणि वेदाध्ययनाकरितां अवश्यक असलेला उपनयनसंस्कार सांगितलेला नाहीं हें योग्यच आहे. पुरुषाच्या उपनयनाचा काल श्रुति, स्मृति, पुराणें वगैरे ग्रंथांतून सांगितलेला आहे. स्त्रियांच्या उपनयनाचा काल श्रुति, स्मृति वगैरे ग्रंथांतून कोठें सांगितल्याचें माझ्या आढळण्यांत नाहीं; तेव्हां वेदाध्ययनार्थ स्त्रियांचें उपनयन कर्तव्य असल्यास पुरुषाचेंच वयोमान ध्यावें लागेल. आठवें, अकरावें व बारावें वर्ष अनुक्रमें ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य पुरुषाच्या उपनयनाचा काल होय.

न स्त्रियमुपैत्यष्टाचत्वारंशद्वर्षाणि चतु-
र्विंशतिं द्वादश यावद्ब्रह्मणं वा ।

ह्या सत्याषाढमुनिप्रणीत हिरण्यकेशीसूत्रा-मध्ये उपनयन झाल्यानंतर वेदाध्ययनाकरितां ब्रह्मचर्याचा मुख्य पक्ष अठेचाळीस वर्षे हा सांगितला असून चौवीस वर्षे वगैरे पुढले पुढले गौण पक्ष सांगितलेले आहेत आणि प्रत्येक वेदाच्या अध्ययनाला बारा वर्षे हा सामान्य काल अवश्य असल्यामुळें अध्ययनाचा मुख्य पक्ष जो चार वेदांचें अध्ययन तो सिद्धीस जाण्यास

अठेचाळीस वर्षे ब्रह्मचर्य सांगितले हे योग्यच आहे.

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यम् ।

असे आश्वलायन गृह्यसूत्रांत सांगितले असून त्याचा अर्थ प्रत्येक वेदाध्ययनाला बारा वर्षे ब्रह्मचर्य असा आहे याज्ञवल्क्यस्मृतीतही प्रत्येक वेदाला बारा वर्षे ब्रह्मचर्य हा प्रथम पक्ष सांगितलेला आहे व मनुस्मृतीत छत्तीस, अठरा, नऊ वगैरे वेदाध्ययनार्थ ब्रह्मचर्याचे उत्तरोत्तर गौण असे पक्ष सांगितले आहेत. तेव्हां चारी वेदांचे अध्ययन करणे हा जो मुख्य पक्ष तो सिद्धीस जाईपर्यंत ब्राह्मणस्त्रींचे वय ५५, क्षत्रियस्त्रींचे ५८ आणि वैश्यस्त्रींचे ५९ वर्षे होणार; अर्थात्, इतक्या वयानंतर विवाहसंस्काराचा मुख्य उद्देश सिद्धीस जाण्याचा संभवच नसल्यामुळे पहिल्या प्रतीचे वेदाध्ययन तिहीपैकी कोणत्याही स्त्रीचे हातून होण्याचा संभव नाही. पुरुषाचे यौवन ७० वर्षांपर्यंत कायम असते असे सुश्रुत, चरक, वाग्भट्ट वगैरेंनी आपआपल्या ग्रंथांच्या शारीरस्थानांतून सांगितले असल्यामुळे ५५ वर्षानंतर विवाह करण्याचे वय पुरुषाचे राहते असे कदाचित् ह्मणता येईल. आतां तीन वेदांचे अध्ययन करणे हा दुसरा पक्ष स्वीकारिल्यास ब्राह्मणजातीय स्त्रीचे वय ४३ वर्षांचे, क्षत्रियजातीय स्त्रीचे वय ४६ वर्षांचे आणि वैश्यजातीय स्त्रीचे वय ४७ वर्षांचे होत असल्यामुळे ह्याही वयानंतर विवाह करण्यांत कांहीं अर्थ दिमत नाही. आतां दोन वेदांचे अध्ययन हा जो तिसरा पक्ष तो स्वीकारिल्यास स्त्रियांचे

य अनुक्रमे ३१, ३४ व ३५ इतके होणार; परंतु, इतके वय झाल्यानंतर प्रजोत्पादन हाच जर एक मुख्य उद्देश विवाहाचा धरिला तर मात्र तो कदाचित् सिद्धीस जाण्याचा संभव आहे. तथापि उपनयनाच्या गौण कालाची परमावधि जे सोळावे, चाविसावे आणि चौविसावे वर्षे त्या वर्षी ह्मणजे गौण काली उपनयन झाले असल्यास स्त्रियांचे वय अनुक्रमे ८, १२ व १३ वर्षे जास्त ह्मणजे ३९, ४६ व ४८ वर्षे होणार असल्यामुळे ह्या वयानंतर प्रजोत्पादन हाही उद्देश सिद्धीस जाईलच असे ह्मणता येणार नाही. कारण, ५० वर्षे हा जरी रजोदर्शनाच्या विद्यमानतेचा सामान्य काल चरकसुश्रुतादिकांनी शारीरप्रकरणांतून सांगितलेला आहे तरी कित्येक स्त्रियांचे रजोदर्शन ४० वर्षांचे वय होण्यापूर्वीच बंद होत असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते. शिवाय ३१, ३४ अथवा ३५ वर्षे स्त्रीच्या वयाला झाल्यानंतर तिचे ठिकाणी रजोदर्शन जरी विद्यमान असले तरी गर्भधारणाची योग्यता झाल्यानंतर सुमारे १९, २२ अथवा २३ वर्षे गर्भधारणाशिवाय जावयाची असल्यामुळे गर्भपोषणास योग्य अशी गर्भाशयाची अविकृत स्थिति कायम रहाण्याचा संभव शारीरशास्त्रदृष्ट्या विचार केला असता फारच कमी आहे. आतां ग्राम्यधर्मसेवन हा गौण हेतु स्वीकारून जर विवाह कर्तव्य असेल तर ३० वर्षानंतरचंही वय विवाहाला व्यर्थ आहे. कारण, बाराव्या वर्षापासून पन्नास वर्षांपर्यंतचे जे मध्यम वय त्यांत वृद्धि, यौवन, संपूर्णता

आणि ईषत् हानि असं चार विभाग शारीर-शास्त्राच्या मताने आहेत आणि ह्यांपैकी दुसरी जी यौवनावस्था ती पुरुषाचे ठिकाणी तीस वर्षेपर्यंतच असते असे सुश्रुतादिकांनी सांगितले आहे. स्त्रीची बाल्यावस्था अथवा प्रजोत्पादनाची अयोग्यता पुरुषापेक्षां सुमारे चार वर्षे पूर्वीच संपत असल्यामुळे मध्यमावस्थेतील दुसरा विभाग जी यौवनावस्था तीही सुमारे चार वर्षे पूर्वीच संपून जाण्याचा संभव असतो. विधवाविवाह ज्या जातीत धर्म्य मानिलेला नाही त्या जातीत उत्पन्न झालेल्या स्त्रियांचे पुनर्विवाह (?) झणून जे कांहीं धर्मविरुद्ध प्रकार ह्या तीस वर्षांमध्ये अलीकडे चालू झाले आहेत ते सर्व अगर बहुतेक पंचविशीच्या आंतील स्त्रियांचेच झालेले आहेत ही गोष्ट ह्यासंबंधाने विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. असो. वेदाध्ययनाकरितां बारा वर्षे ब्रह्मचर्य हा चवथा पक्ष स्वीकारिला असतां स्त्रियांचे वय अनुक्रमेण १९, २२ व २३ वर्षांचे झाल्यावर त्या विवाहास योग्य होणार. इतके वय झाल्यानंतर विवाह केल्याने प्रजोत्पादनादि उद्देश जरी सिद्धीस जाण्याचा संभव असला तरी नीतिशास्त्राने अशा स्त्रींशीं विवाह करणे प्रायः अयोग्यच ठरणार आणि अशा स्त्रींशीं विवाह करण्यास पुरुषाला शारीर-शास्त्राचीही आडकाठी येणार. कारण, ब्रह्मचारिणी स्त्रींशीं समागम करणे वाग्भट्ट-प्रभृतींनी निषिद्ध सांगितलेले आहे आणि वैद्य-शास्त्रग्रंथांतून ज्या ठिकाणी उपदंशनिदान सांगितले आहे त्या ठिकाणी ब्रह्मचारिणी

स्त्रींशीं समागम करणे हे एक पुरुषाला उप-दंश रोग होण्याचे कारण दिलेले आहे. शि-वाय, वेदाध्ययनार्थ स्त्रींचे उपनयन जरी कर्तव्य असले तरी बाप, चुलता अगर ज्येष्ठ भ्राता ह्यांवांचून दुसऱ्याने कोणीही तिला अध्ययन सांगू नये असं धर्मशास्त्रांत सांगितले आहे. स्त्रीने घराबाहेर जाऊन अध्ययन करण्यास शास्त्राची अनुज्ञा नाही व तिघांशिवाय दुसऱ्या कोणालाही स्त्रीला अध्ययन सांगण्याचा शास्त्राने अधिकार दिलेला नाही. ह्यामुळे तिचे अध्ययन बाहेर होण्याची मूर्खी पंचाईतच आहे आणि घरच्या घरी तिने १९, २२ अथवा २३ वर्षेपर्यंत अविवाहित राहून अध्ययन करणेही अशक्यच आहे. कारण, दंपतीधर्माने वागणाऱ्या कुटुंबांत रजोदर्शनानंतर ७, १० अथवा ११ वर्षे पुढे प्रवृत्तिमार्ग स्वीकारण्याचे ठरलेल्या अविवाहित स्त्रीला मन स्वस्थ ठवून राहतां येणे संभवनीय नाही. आश्रमांत वगैरे जाऊन गुरुगृहीं अध्ययन करण्याची प्राचीन पद्धति असल्यामुळे स्त्रियांच्या संसर्गावांचून पुरुषाचे अध्ययन होणे संभवनीय होते; कारण, पुरुषांना वेदाध्ययन सांगणारे पुरुषच असत आणि गुरूच्या घरांतील स्त्रियांशीं नात्याने परकी असलेल्या शिष्यव-र्गाचा संभाषणादि व्यवहार होण्याचा संभव नसे. परपुरुषांशीं संभाषण करण्याचाही स्त्रीधर्मात निषेध सांगितलेला आहे आणि शिष्याला मातेप्रमाणे गुरुपत्नी अत्यंत पूज्य असतांनाही ती वृद्धावस्थेतील नसल्यास बाल्यावस्था उलटून गेलेल्या शिष्याने तिचे पादाभिवंदनही करू नये असे शास्त्रांत सांगि-

तलें आहे. " बृहस्पतिपुत्र कच शुक्राचार्यांचे घरीं अध्ययन करण्याकरितां राहिला होता व शुक्राचार्यांची कन्या देवयानी तेथें होती. परंतु, कचाचें अध्ययन चाललें असतांना कचाला देवयानीशीं संभाषण वगैरे करण्याचा प्रसंग येऊं लागल्यामुळें त्याच्याविषयीं देवयानीचें मन उत्सुक झालें आणि अध्ययन समाप्त झाल्यावर शुक्राचार्यांची अनुज्ञा घेऊन कच परत जाऊं लागला असतां रजोदर्शन न झालेलीही देवयानी धर्मदृष्ट्या स्वतःचा भ्राता ठरलेला जो कच त्याला पाणिग्रहण करण्याविषयीं आपण होऊन गळ घालूं लागली आणि " धर्मदृष्ट्या तूं माझी भगिनी आहेस; ह्यास्तव तूं असें भाषण करूं नकोस. " अशी त्यानें तिची प्रार्थना केली असतांनाही आपल्या इच्छेचा ह्यानें भंग केला असें समजून संतापाच्या भरांत तिनें त्याला शाप देण्यासही कमी केलें नाहीं. कच निघून गेल्यावर बराच काल लोटल्यानंतर ययातिराजानें देवयानीचें पाणिग्रहण केलें आणि पाणिग्रहण केल्यावरही पृष्कळ वर्षे ययातिराजाच्या सहवासांत गेल्यानंतर देवयानीला रजोदर्शन झालें. " अशा प्रकारचा मजकूर महाभारतामध्ये आहे. सारांश, रजोदर्शन न झालेली ऋषिकन्याही धर्मविरुद्ध वर्तन करण्यास उद्युक्त झाली; तेव्हां परकीय पुरुषाशीं स्त्रीनें संभाषण वगैरे करणें निषिद्ध असून वृद्धावस्थेंतील नसलेल्या गुरुपत्नीचें प्रादाभिवंदनही शिष्यानें करूं नये असें जें धर्मशास्त्रांत सांगितलें आहे तें योग्यच आहे. अध्यापनाचा

अधिकार पुरुषांनाच असल्यामुळें अध्ययन करणाऱ्या शिष्यांचा गुरूच्या कुटुंबांतीलही स्त्रीशीं संभाषणादि व्यवहार होण्याचा प्रसंगच येत नसल्यामुळें आणि आश्रमादि स्थलें लौकिक व्यवहारांनीं भरलेल्या नगरादिकांपासून दूर असल्यामुळें खरें खरें ब्रह्मचर्य कायम राहून पुरुषांचें मात्र वेदाध्ययन होण्याचा प्राचीन कालीं संभव होता. वेद पढविण्याचा अधिकार पुरुषांनाच असल्यामुळें पुढें गृहस्थधर्मानें जी स्त्री वागणार तिचें अध्ययन अष्टविधमैथुनाभावरूप खरें खरें ब्रह्मचर्य कायम राहून होण्याचा संभव फारच कमी. स्त्रीला परकीय पुरुषांशीं संभाषण करणेंही धर्मशास्त्रांत निषिद्ध असल्यामुळें तिला अध्ययन कर्तव्य असल्यास तिनें घरींच केलें पाहिजे व अध्ययन सांगणाराही पिता, पितृव्य अथवा भ्राता ह्यांपैकींच कोणी तरी असला पाहिजे. परंतु, विषयवैराग्य उत्पन्न न झालेल्या स्त्रीचें अध्ययन मन स्वस्थ राहून घरीं होण्यासही पंचार्इतच आहे. देवयानी ऋतुमती झाली नसतांनाही तिचें मन अस्वस्थ झालें हें महाभारतावरून सिद्धच आहे. सूर्यकन्या यमुना उपवर झाली असूनही अविवाहित राहिल्यामुळें आपल्या भ्रात्याशींही समागम करण्याविषयीं तिच्या मनांत उत्कट इच्छा उत्पन्न झाल्याचा प्रकार प्रत्यक्ष ऋग्वेदसंहितेंतच वर्णिलेला आहे व " प्रचंड इंद्रियसमुदाय ज्ञानवान् पुरुषालाही खड्ड्यांत घालितो; ह्यास्तव, माता, भगिनी आणि दुहिता ह्याही एककट्या असतांना पुरुषानें त्यांच्या संनिध बसूं सुद्धां नये. " असें

मनुस्मृतींत सांगितलें आहे. तेव्हां ४८, ३ =, हणूनच नीतीचें मान हिंदुस्थानापक्षां निदान २४ अगर १२ वर्षे ह्यांपैकीं कोणताही जन्म कमी नाहीं असें ह्या आधुनिक लोकांचें मत पक्ष स्वीकारिला तरी विषयवैराग्य जि = मुख्य मुद्याचा विचार करण्याकरितां गृहीत ठिकाणीं श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या भगिनीप्रारून चालण्यास हरकत दिसत नाहीं. लॉ माणें खरें खरें उत्पन्न झालेलें नाहीं हणजे ऑफ पॉप्युलेशन हणून एक इंग्रजी पुस्तक दंपतीधर्मानें पुढें वागण्याचा जिचा उद्देश विलायतंत निघालेलें इकडे प्रसिद्ध आहे; आहे त्या स्त्रीचें वेदाध्ययन मन निर्दोष राहून आणि ह्या पुरतकांत प्रजेचा हास व वृद्धि ह्यां- होणें फार कठिण आहे. होणें फार कठिण आहे.

उपवर झालेल्या स्त्रिया अविवाहित राहिल्या असतां अनर्थ होऊं लागतात ही गोष्ट महाभारत, मनुस्मृति वगैरे ग्रंथांवरून सिद्ध होत आहे ; परंतु, मनूपेक्षां अश्वर्नर वरा असें प्रतिपादन करणाऱ्या कांहीं लोकांना हें मान्य होणार नाहीं. तेव्हां तशा कांहीं लोकां करितां दुसऱ्या रीतीनें त्याचा विचार करणें अवश्य आहे. नीतीच्या मानानें पाहूं गेलें असतां विलायतेच्या पासंगासही हिंदुस्थान पुरणार नाहीं असें मेकालेसारख्या मोठमोठ्या विद्वान् इंग्लिश ग्रंथकारांनीं लिहून ठेविलें आहे, तें खरें धरून चालणाऱ्या कांहीं आधुनिक लोकांच्या मतानें सांप्रत जिकडे तिकडे सुरू असलेल्या शिक्षणावर नीतीची उन्नति अवलंबून आहे व लोकसंख्येच्या मानानें पाहूं गेलें असतां विलायतंत शिक्षणाचें प्रमाण हिंदुस्थानापक्षां अनेकपट जास्त असून स्त्रीशिक्षणाचें प्रमाण तर शेंकडों पटीनें जास्त आहे. तेव्हां कांहीं आधुनिक लोकांच्या मतानें विलायत देश हिंदुस्थानापक्षां नीतीमध्ये फारच श्रेष्ठ ठरत आहे. तथापि, हें काल्पनिक श्रेष्ठत्व घटकाभर बाजूला ठेवून विलायतेंतील शिक्षणाचें आणि

उपवर झालेल्या अविवाहित स्त्रियांना यावांपासून संतति झाल्याची व मुलींचे विवाह नाले नसूनही त्या पुत्रवती होत असल्याची शेंकडों उदाहरणें दिलेलीं आहेत. तेव्हां शिक्षणानें व नीतीनें जो देश ह्या आधुनिक लोकांच्या मतानें हिंदुस्थानदेशापेक्षां कमी उरणार नाहीं त्या देशांत जर अविवाहित भगिनींना सहोदर भ्रात्यांपासून संतति झाल्याची उदाहरणें हवीं तितकीं दृष्टोत्पत्तीस येत आहेत तर विषयवैराग्य उत्पन्न न झालेल्या उपवर स्त्रीचें अध्ययन सरळ रीतीनें पार पाडणें कठिणच आहे. आतां

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पंच वा ।

ह्या याज्ञवल्क्यमुनींच्या वचनांत प्रत्येक वेदाच्या अध्ययनाकरितां पांच वर्षे तरी ब्रह्मचर्य असावें असा एक दुसरा पक्ष सांगितला आहे. तो जरी स्वीकारिला तरी सुद्धां वेदाध्ययनाकरितां उपनयन झाल्यावर वेदाध्ययन पुरें होईपर्यंत स्त्रियांचें वय अनुक्रमें १२, १५ व १६ वर्षांचें होणार; परंतु, इतकें वय झालेलीही स्त्री अगदीं निर्दोष

राहण्याचा सभव फारच कमी असं महाभारत वगैरे ग्रंथांवरून आणि विलायतेतीलही उदाहरणांवरून सिद्ध होत आहे. “ आठवें वर्षी उपनयन होऊन पांच वर्षांत वेदाध्ययन संपूर्ण झाल्यावर ब्राह्मणकन्येचें वय बारा वर्षांचेच होत आहे, तेव्हां बारा वर्षांची ब्राह्मणकन्या विवाहसंस्काराला शुद्ध आहे असं मानिल्यास चिंता नाही आणि ह्यूनच मुलीचें उपनयन करून तिला वेदाध्ययन सांगण्यास कांहीं हरकत नाही ” असं एकादा आधुनिक हाणू लागेल ; परंतु, बारा वर्षे झालेली ब्राह्मणकन्या विवाहसंस्काराला शुद्ध मानिली नसल्यामुळे त्याचें ह्यणें योग्य ठरणार नाही. बारावें वर्ष लागलें असूनही कन्या अविवाहित राहिल्यास तिला जरी रजादर्शन झालेलें नसलें तरी तिच्या पित्याला भ्रूणहत्येचें पातक लागतें असं यमस्मृतीत सांगितलें आहे. बारा वर्षे हा रजादर्शनाचा सामान्य काल सुश्रुत, चरक वगैरे अतिप्राचीनही ग्रंथकारांच्या मतानें ठरलेला आहे आणि रजादर्शनापूर्वीच स्त्रीव्यंजक चिन्हें उत्पन्न होत असल्याचें लोकांच्या अनुभवावरूनच सिद्ध आहे. मुलीला पदर घालण्यासारखी स्थिति रजादर्शनापूर्वी निदान दोन वर्षे तरी येत असते ह्याविषयी मतभेदाला जागा असेल असं मला वाटत नाही. सोम, गंधर्व आणि अग्नि हे कन्या उत्पन्न झाल्यापासून अनुक्रमे दोन दोन वर्षे लालनबुद्धीने तिचा उपभोग घेत असतात आणि शुद्ध बाल्यावस्थेंत जर कन्येचा विवाह झाला नाही तर बाल्य आणि यौवन अशी मिश्र अवस्था तिला प्राप्त होऊं लागल्यावर ते पुनरपि तिचा उपभोग

घेऊं लागतात. परंतु, लालनबुद्धीनें होणारा त्यांचा प्रथम उपभोग कन्येला शुचित्व, शुभवाणी व सर्व मेध्यत्व देणारा असल्यामुळें जरी इष्ट असला तरी शुद्ध बाल्यावस्था संपल्यानंतर कामवासनेनें होणारा त्यांचा उपभोग मुलीला वैधव्य वगैरे घेण्यास कारणीभूत होत असल्यामुळें अत्यंत अनिष्ट आहे. शरीरावर नूतन रोमपंक्ति उत्पन्न होणें हें शुद्ध बाल्यावस्था संपून कन्येला कामोद्दीपक यौवनावस्था सुरू होण्याचें लक्षण होय. हें लक्षण उत्पन्न झालें असतां सोम कामवासनेनें कन्येचा उपभोग घेऊं लागतो आणि हा सोमाचा उपभोगकाल सुरू झाल्यावर जर कन्येचा विवाह केला तर ती आपल्या कुलाचा आणि आपत्यांचा घात होण्यास कारणीभूत होते असं अनुक्रमें बृहस्पति व व्यास ह्या मुनींनीं सांगितलेलें आहे. रोमराजि उत्पन्न झाल्यावर पुढें कांहीं दिवसांनीं कन्येला पदर घेण्याची स्थिति प्राप्त होत असते आणि ती प्राप्त झाल्यावर अग्नि कामवासनेनें तिचा उपभोग घेऊं लागतो व ह्या अवस्थेंत कन्येचें दान केलें असतां ती कुलाचा व पतीचा घात होण्यास कारणीभूत होते असं बृहस्पतिप्रभृति मुनींनीं सांगितलें आहे. ब्राह्मणकन्येला रजादर्शन झाल्यावर ती विवाहसंस्काराला सर्वथाच अयोग्य होते असं पराशरस्मृतिप्रभृति स्मृतिग्रंथांतून स्पष्ट सांगितलें आहे. तेव्हां धर्मशास्त्राचा विचार लक्ष्यांत घेतला असतां शुद्ध बाल्यावस्था संपल्यानंतर कन्या अविवाहित ठेवणें अनर्थावह होणारें आहे ही गोष्ट सिद्ध आहे. अलीकडे बालविधवांची संख्या जास्त

जास्त हाऊं लागली आहे ती कांहीं तरी कमी व्हावी एतदर्थ शास्त्राची पायमल्ली करून लोक आपआपल्या मुली त्यांना पदर घेण्याची वगैरे अवस्था प्राप्त झाली असतांही अविवाहित ठवितात आणि मनांत तसा उद्देश नसूनही गैरसमजुतीने त्यांना वैधव्यपंकांत लोठण्यास तयार होतात हे मोठे आश्चर्य आहे. विवाहाला मुली मोठ्या केल्याने बालविधवांची संख्या जर जास्त जास्त वाढू लागली तर शास्त्रदृष्टीने विचार केला असतां संख्या जास्त वाढणे योग्यच आहे असे ह्मणणे भाग पडते आणि जों जों उपर अविवाहित ब्राह्मणमुलींची संख्या जास्त जास्त वाढू लागेल तों तों ब्राह्मणबालविधवांचीही संख्या जास्त जास्त वाढू लागणार ही गाष्ट सिद्ध होते. असो स्त्रियांना कामवासना उत्पन्न झाल्यावर त्या विवाहसंस्काराला तितक्या शुद्ध रहात नाहीत आणि स्मरण, कीर्तन, नर्म, निरीक्षण वगैरे जे ग्राम्यधर्माचे आठ प्रकार त्यांपासून सर्वथा त्या अलिप्त राहणे अशक्य होऊं लागते; ह्मणजे खरे खरे अविप्लुत ब्रह्मचर्य कामवासना उत्पन्न झाल्यानंतर कन्येचे ठिकाणीं रहाणे अशक्य होते. कोणतेही कृत्य करण्याची वासना ते कृत्य करण्याची अंगीं वास्तविक योग्यता येण्यापूर्वीच प्राण्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होत असे ह्या सिद्धांताला कोठे बाध येईल असे वाटत नाही. सोळा वर्षांचे वय होईतांपर्यंत ग्राम्यधर्मसेवनाची योग्यता पुरुषाचे अंगीं येन

नाहीं असे वैद्यशास्त्र सांगते. परंतु, ग्राम्यधर्मसेवनाची इच्छा मात्र पुरुषाचे ठिकाणीं ते वय प्राप्त होण्यापूर्वीच उत्पन्न होत असते ही गाष्ट सिद्ध आहे. कामोद्दीपक जे लौकिक व्यवहार त्यांपासून सर्वस्वीं अलिप्त रहातां आल्यास आणि पुरुषजातीला स्त्रीचा व स्त्रीजातीला पुरुषाचा दर्शनादि संसर्ग बिल्कुल न होईल अशा ठिकाणीं विवक्षित कालपर्यंत रहाण्याची व्यवस्था झाल्यास मनुष्यांचे ठिकाणीं वास्तविक योग्यता येण्याचे पूर्वी कामवासना उत्पन्न होण्याचा बराचसा प्रतिबंध होईल; परंतु, भिन्न जातीय व्यक्तीच्या संसर्गापासून सर्वस्वीं अलिप्त असलेले स्थल वास्तव्य करण्याकरितां मिळण्याचा जांपर्यंत संभव नाही तोपर्यंत गृहस्थाश्रमी लोकांचे व्यवहार अवलोकन करण्याचा प्रसंग येत असलेल्या मनुष्यांचे ठिकाणीं योग्यता येण्यापूर्वी अज, वृष, अश्व, मृग इत्यादिकांप्रमाणे कामवासनाही उत्पन्न होणारच. ही कामवासना जिचे ठिकाणीं उत्पन्न झाली आहे ती स्त्री तितक्या मानाने विवाहाला अशुद्ध ठरते हे वर सांगितलेच आहे. आतां ग्राम्यधर्मसेवनाची योग्यता

* कामवासना जिचे ठिकाणीं उत्पन्न झाली आहे अथवा जी वयांत येऊं लागल्यामुळे कामी पुरुषांचे अंतःकरण आपणाकडे ओढू लागली आहे अशी कन्या अशुद्ध आणि ह्मणूनच विवाहाला अयोग्य हे चातुर्वर्ण्यप्रमाणे धर्मशास्त्राने बंद नसलेल्या युरोपीयन लोकांच्याही धर्मग्रथावरून सिद्ध होत आहे.

Whosoever looketh on a woman to lust after her hath committed adultery with her already in his heart. St. Matthew, V. 28. Lust not after her beauty in thine heart ; neither let her take thee with her eyelids. Proverbs VI 25. I made a covenant with mine eyes ; why then should I think upon a maid ? Job, XXX.II

पुरुषाचे ठिकाणीं सोळा वर्षांचें वय झाल्यावर आणि स्त्रीचे ठिकाणीं रजोदर्शन झाल्यावर येत असल्याचें शारीरशास्त्रानेंच सिद्ध होत असल्यामुळें आणि बारा वर्षे हा रजोदर्शनाचा सामान्य काळ शारीरशास्त्रानें ठरत असल्यामुळें विषयवासना पुरुषाचे ठिकाणीं सोळा वर्षांपूर्वी आणि स्त्रीचे ठिकाणीं बारा वर्षांपूर्वी उत्पन्न होत असली पाहिजे हें उघड आहे. परंतु, हें विधान जरी खरें असलें तरी तें करितांना कांहीं आधुनिक लोकांची मला भीति अवश्य बाळगिली पाहिजे; अगर भीति बाळगावयाची नसल्यास वेळोवेळीं ह्या सुधारकपक्षाच्या उपहासास तरी पात्र झालें पाहिजे. संमतिवयाच्या खड्याची वांटाघाट चालली असतांना

ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।

वगैरे प्रकारचीं खऱ्या अर्थाचा विचार न करितां सुश्रुतादिग्रंथांतील वाक्ये पुढें करून सुधारक पक्षानें “ संमतिवयाचा कायदा अवश्य झालाच पाहिजे. कारण, सोळा वर्षे संपेपर्यंतही स्त्रीचा समागम निषिद्धच सांगितला आहे. ” असें प्रतिपादन करण्यास सुरवात केली. तेव्हां विरुद्ध पक्षानें, इंद्रियनिग्रह होणें अगदींच अशक्य होऊन कांहीं भयंकर पातक हातून घडण्याचा प्रसंग आल्यास आठ नऊ वर्षांच्याही स्वस्त्रीशीं समागम करावा; परंतु, परस्त्रीगमनासारखें भयंकर पातक करून नये अशाविषयीं एका ग्रंथांतील आधार पुढें केला व तो पुढें केल्यामुळें सुधारकपक्षाला टीका करण्यास सवड सांपडली. सारांश, सुधारकपक्षाकडून सदहू मुद्दा वानवीपेक्षां

फारच फाजील ताणला गेल्यामुळें तो खोडून काढण्याकरितां धर्माभिमानी पक्षाकडूनही कांहीं वाक्ये पुढें आलीं व त्यामुळें सुधारकपक्षाला धर्माभिमानी पक्षाचा, निदान विदेशीय लोकांच्या दृष्टीनें तरी, उपहास करण्याला सवड सांपडली व अद्यापिही सुधारकपक्षीय पत्रांतून वेळोवेळीं तें वाक्य पुढें करणाऱ्या त्या विद्वानांचा उपहास होत असतो. ह्यास्तव, आपल्या मतलबाकरितां सुधारकपक्षानें पाहिजे तो अयोग्य मार्ग जरी स्वीकारिला तरी धर्माभिमानी पक्षानें आपली सरळ रीति न सोडितां शास्त्राचे आधार दाखवून आणि सुधारकपक्षाचा विश्वास बसेल अशीं हीं उदाहरणें शक्य असल्यास देऊन आपला पक्ष सिद्ध केला पाहिजे. तस्मात्, विषयवासना पुरुषाचे ठिकाणीं केव्हां उत्पन्न होते ह्यासंबंधानें आपल्या देशांतीलच उदाहरणांवर भिस्त न ठेवितां सुधारक पक्षाला मान्य अशाच प्रदेशांतील उदाहरणें दिलीं पाहिजेत.

इं. पि. कोडच्या १७६ कलमावरील मेनसाहेबांच्या टीकेत पुढें दिलेल्या तात्पर्याचा मजकूर आढळतो:— “ १४ वर्षांच्या आंतील मुलाकडून जवरीसंभोग घडणें इंग्रजी कायद्यानें सर्वस्वीं अशक्य ठरतें. ” असें हे मेन साहेब लिहितात. ह्यावरून १४ वर्षांच्या आंत मुलाचें वय नसल्यास त्याच्या हातून जवरीसंभोग होणें अशक्य नाही हें इंग्रजी कायद्याच्या दृष्टीनें सिद्ध होतें. आणि अर्थातच खरी योग्यता अंगीं घेण्यापूर्वीच कांहीं वर्षे

इंग्लंड देशांतील मुलांचे अंतःकरणांत काम-वासना उत्पन्न होत असल्याचे सिद्ध होते. हेच मेनसाहेब पुढे म्हणतात “ हिंदुस्थानांत ह्यापेक्षां वयोमान कांहीं कमी असावे आणि प्रायः अशा प्रकारचा खटला पुढे आला असतांना मनुष्याची शारीरिक योग्यता पुराव्यांत घेण्यासंबंधाने अमेरिकेंतील कांहीं न्यायाधीशांचे अनुकरण हिंदुस्थानांतील न्यायदरबारांतून व्हावे. अमेरिकेंत दहा वर्षांच्या मुलांने तीन वर्षांच्या मुलीवर जवरी केल्याचा खटला एका न्यायासनापुढे आला होता. त्यांत संभोगाविषयीं यत्न करण्याचा आरोप शाबीत होऊन आरोपीला एक वर्षाची कैद झालेली आहे. ” हेच टीकाकार इ. पि. कोडच्या ८३ कलमावरील टीकेत पुढील तात्पर्याचा मजकूर लिहितात. “ यूरोपखंडापेक्षां हिंदुस्थानांतील मुली दोन वर्षे लवकर वयांत येतात असें कायद्यानें मानिल्याचे दिसते. सबब, मुलांसंबंधानेही ही गोष्ट हिंदुस्थानांत धरून चालण्यास हरकत नाही. ” असो. दहा वर्षांच्या मुलीला रजोदर्शन होण्याचा संभव आहे असें आयुर्वेदाच्या आधारावांचून एक अक्षरही न लिहिण्याची प्रतिज्ञा केलेल्या, वाग्भटांनीं आपल्या अष्टांगसंग्रह नामक ग्रंथांत लिहून ठेविलें आहे. व खानदानींतील मुलगी हाडापेराने चांगली असल्यास अकरावे वर्षी ऋतुमती होत असल्याचे दृष्टोत्पत्तीसही येते. योग्यता घेण्याचे पूर्वीच कांहीं वर्षे पुरुषाचे ठिकाणीं वासना उत्पन्न होते ही गोष्ट इंग्लंड व अमेरिका येथील कायद्यांनीं सिद्ध आहे आणि ज्याप्रमाणें पुरुषांचे ठिकाणीं

वासना पूर्वी उत्पन्न होते, त्याप्रमाणें स्त्रियांचे ठिकाणींही योग्यता घेण्यापूर्वी ती उत्पन्न होत असल्याचे नैसर्गिक कायद्यानेंच ठरत आहे. कामवासनेनें सोमादिकांचा मुलीला घडणारा संभोग, रजोदर्शनापूर्वी नियत घेणारी पदर घेण्याची स्थिति प्राप्त होण्यापूर्वी म्हणजे शरीराच्या विवक्षित भागावर रामपंक्ति उत्पन्न होऊं लागण्याच्या सुमारास सुरू होत असता हें स्मृतिवचनावरून ठरते. ही अवस्था रजोदर्शनापूर्वीच दोन तीन वर्षे स्त्रीला प्राप्त होत असली पाहिजे. कारण, मुलीला पदर घेण्याची अवस्था प्राप्त झाल्या-नंतर निदान दोन वर्षे तरी रजोदर्शनाला लागतात हें प्रत्यक्ष सिद्ध आहे. धर्मशास्त्राचा विचार चालला असतांना काव्यनाटकादिकांचे आधार घेणे योग्य दिसणार नाही; तथापि, अतिशयोक्ति ह्या दोषापासून प्रायः अलिप्त रहाणाऱ्या कविकुलगुरूंच्या काव्यांतील आधार ह्या मुद्यासंबंधाने घेतला असता तो घेणे अगदीच अयोग्य होईल असें मला वाटत नाही.

कुमारसंभवांतील पहिल्या सर्गांत जगदंबेचे वर्णन चालले असतांना

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवारुच्यं
करणं मदस्य । कामस्य पुष्पव्यतिरि-
क्तमस्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपदे ॥
तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज
तन्वी नवलोमराजिः । नीवीमति-
क्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणे-
रिवाचिः ॥ °

असे श्लोक आहेत. ह्यांतील पहिल्या श्लोकांत बाल्यावस्थेनंतर दुसरें वय प्राप्त झालें असें लिहिलें आहे. बाल्यानंतर प्राप्त झालेलें जें वय त्या वयाला अङ्ग्यष्टेः असंभृतं मण्डनं २ मदस्य अनासवाख्यं करणं आणि ३ कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तं अस्त्रं अशीं तीन विशेषणें दिल्लीं आहेत व अशा प्रकारचें हें वय प्राप्त झाल्यानंतर नाभीचे ठिकाणीं नवलोमराजि झळकूं लागली असें पुढल्या श्लोकांत वर्णन केलेलें आहे. ह्या काव्यश्लोकांत वर्णिलेली स्थिति जगदंबेसंबंधानें खरी असल किंवा खोटीही असेल; परंतु, स्त्रीचे ठिकाणीं कामवासना पदर घेण्याची स्थिति प्राप्त होण्यापूर्वी उत्पन्न होत असते इतक्यापुरतें कविकुलगुरुंचें मत ग्राह्य धरण्यास हरकत दिसत नाही. ह्यासंबंधानें शाकुंतल नाटकापैकीं पहिल्या अंकातील कांहीं मजकूर लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा आहे.

शकुन्तलाः— सखि अनसूये अति-
पिनद्धेन वल्कलन प्रियंवद्या नियञ्चिता-
स्मि । शिथिलय तावदेतत् ।

प्रियंवदाः—(महामम्) अत्र पयोधर-
विस्तारयितृ आत्मनां यौवनमुपालभस्व ।
ह्या ठिकाणीं पयोधरविस्तारयितृ हें यौव-
नाला दिलेलें विशेषण लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें
आहे. तात्पर्य, पदर घेण्याची स्थिति प्राप्त
होण्याचें पूर्वीच स्त्रीचे ठिकाणीं कामवासना
उत्पन्न होत असल्याचें सिद्ध असल्यामुळें
आणि कामवासना उत्पन्न झालेली स्त्री तित-
क्या मानानें पाणिग्रहणास अर्थाग्य ठरत अस-

ल्यामुळें ज्या स्त्रीचें पाणिग्रहण हाणें असल
त्या स्त्रीला वेदाध्ययन शक्य नाही. आणि
वेदाध्ययन जर शक्य नाही तर वेदाध्ययनाक-
रितां अवश्य असलेल्या उपनयनसंस्काराचीही
तिला जरूरी नाही. ह्मणूनच ब्रह्मवादिनी आणि
सद्योवधू असे जे स्त्रियांचे दोन प्रकार त्यां-
पैकीं फक्त ब्रह्मवादिनीलाच वेदाध्ययन
व त्याकरितां उपनयन सांगितलें असून सद्यो
वधूला ह्मणजे पत्नी होणाऱ्या स्त्रीला उप-
नयन व वेदाध्ययन धर्मशास्त्रांत सांगितलेलें
नाहीं. असो. आतांपर्यंत जें विवेचन झालें
त्याचा विचार केला असतां ब्रह्मवादिनी
ह्मणजे विषयवैराग्य उत्पन्न होऊन आत्मप्राप्ती-
करितां वेदाध्ययन वगैरेमध्यें काळ घालवून
आजन्म ब्रह्मचर्य पाळणारी स्त्री आणि सद्यो-
वधू ह्मणजे पत्नीत्व प्राप्त करून घेऊन सहध-
र्मानें वागणारी स्त्री. असा ह्या दोन शब्दांचा
अर्थ होतो. जिचा विवाह होणें इष्ट असेल
तिला वेदाध्ययन व उपनयन संस्कार हीं सांगि-
तलेलीं नाहीत; ही गोष्ट धर्मशास्त्रानें सिद्ध
आहे. तेव्हां बायकांची मुंज “ वाजवी कीं
गैर वाजवी ? आणि बायकांची मुंज सशास्त्र
कीं अशास्त्र ? ” ह्या दोन मुख्य प्रश्नांपैकीं
पहिल्या प्रश्नाचें शास्त्रदृष्ट्या उत्तर “ दंपती-
धर्मानें रहाणें इष्ट असलेल्या बायकांची मुंज
गैर वाजवी ” हें सार्वकालिक होय; आणि
शास्त्रदृष्ट्या दुसऱ्या प्रश्नाचें, ह्मणजे बायकांची
मुंज सशास्त्र कीं अशास्त्र ह्या प्रश्नाचें, उत्तर,
“ दंपतीधर्मानें रहाणें इष्ट असलेल्या बाय-
कांची मुंज अगदीं अशास्त्र, सशास्त्र नव्हे ”
हें सार्वकालिक होय.

व्याख्यात्यांचा वायकांची मुंज हा जो दुसरा विषय त्यांतील मुख्य प्रश्नांचें उत्तर याप्रमाणें आहे; परंतु, हें संपूर्ण उत्तर नव्हे. ब्रह्मवादिनी आणि सद्योवधू असे जे स्त्रियांतील दोन प्रकार त्यांतील सद्योवधू ह्या प्रकारासंबंधानें हें उत्तर पूर्ण झालें ; परंतु, ब्रह्मवादिनी ह्या प्रकारासंबंधानें हें उत्तर पूर्ण झालें नाहीं. ह्याकरितां, ब्रह्मवादिनीसंबंधानें धर्मशास्त्रांत अणखी काय सांपडतें तें पाहूं.

पुराकल्पे तु जारीणां मौञ्जीबन्धन-
मिष्यते । अध्यापनं च वेदानां मावित्री-
वाचनं तथा ॥ पिता पितृव्यो भ्राता
वा नैनामध्यापयेत्परः । स्वगृहे चैव
कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ॥ वर्जये-
च्चाजिनं चीरं जटाधारणमेव च ।

असें यमस्मृतींत सांगितलें आहे. हारीत-
स्मृतीला अनुसरून ह्या वचनांचें तात्पर्य यें
प्रमाणें:—

पूर्वकल्पीं ब्रह्मवादिनी रियांना मौञ्जीबन्धन,
वेदोध्ययन आणि गायत्रीचा उपदेश इष्ट असे.
ह्यांना अध्ययन सांगणें तें पित्यानें पितृव्यानें
अथवा भ्रात्यानें च सांगितलें पाहिजे. ह्या शि-
वाय इतराला ह्यांना अध्ययन सांगण्याचा
अधिकार नाहीं. ब्रह्मचर्यव्रतांग भैक्षचर्याही
अशाप्रकारें अविवाहित राहिलेल्या स्त्रीला वि-
हित आहे ; परंतु, ती स्वगृहीच विहित आहे
आणि ब्रह्मचारी पुरुषाप्रमाणें कृष्णाजिन, व-
ल्कलें आणि जटाधारण, हिनें स्वीकारितां उप-
योगीं नाहीं.

ह्या वचनांत पुराकल्पे लक्षणजे पूर्व कल्पा-
मध्ये असें स्पष्ट सांगितलें आहे. ह्यावरून कोणत्या
कल्पामध्ये स्त्रियांचें उपनयन होत असे व तें बंद
होऊन किति कल्प लोटलें ह्याचा खुलासा नीटसा
होत नाहीं. तथापि, ह्या श्वेतवाराहकल्पाला
आरंभ झाल्यापासून तरी वायकांची मुंज सशास्त्र
नाहीं हा धर्मशास्त्राचा सिद्धांत निघत आहे.
श्वेतवाराहकल्पाला आरंभ होऊन किति
कोट वर्षे झालीं हें नक्की ठरविण्याचें काम मी
तूर्त गणिती लोकांवरच सांपवून देतो. पूर्व-
कल्पीं सुद्धां पिता, भ्राता अथवा पितृव्य
ह्यांवांचून स्त्रीला शिक्षण देण्यास कोणाचाही
अधिकार नसे आणि आश्रमप्राप्त भैक्षचर्येक-
रितांही स्त्रीला घराबाहेर जाण्याची शास्त्रानु-
ज्ञा नसे. ही गोष्ट शास्त्रानें वागण्याचा आंव
वालणाऱ्या कांहीं आधुनिक लोकांनीं लक्ष्यांत
ठेवावी. पूर्वकल्पीं विवाहावांचून स्त्रियांना रहातां
येत असे असें कविकुलगुरूंनींही एके ठिकाणीं
सुचविलें आहे.

राजा—(आत्मगतम्) लब्धावकाशो
मे मनोरथः । किं तु सख्याः परिहासो-
दाहतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभाव-
कातरं मे मनः ।.....(प्रियंवदां प्रति)
अस्ति नः सच्चरितश्रवणलोभादन्यदपि
प्रष्टव्यम् । ... इति सखीं तं ज्ञातु-
मिच्छामि ।

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदाना-
द्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।
अत्यन्तमेव मदिरेक्षणवल्लुभाभिराहो
निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः॥२३॥

प्रियंवदा-आर्य धर्म चरणेपि परवशार्थे
जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने
संकल्पः ।

राजा-(आत्मगतम्) न दुरवापेयं
खलु प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं संप्रति संदेह-
निर्णयो जातः । आशङ्कसे यदग्निं
तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ २४ ॥

शाकुंतल० अ० ॥१॥

“ मुनिकन्या क्षत्रियकन्या वेति संदेहे
एकतरनिश्चयो जातः ” असे अर्थद्योतनिक
टीकेत आहे ते चिंत्य आहे. कारण “ अस्ति
कोपि कौशिक इति गोत्रनामधेयो महा-
प्रभावो राजर्षिः । ” इत्यादि अनसूयेने पूर्वी
सांगितलेल्या हकीकतीवरूनच शकुंतलेची
उत्पत्ति क्षत्रियापासून झाली आहे हे राजाला
समजलेले आहे. तेविसाव्या श्लोकावरीलही
सदर्हू टीका चिंत्य आहे.

“ मदनव्यापारांचा निरोध करणारे हे
ब्रह्मचर्य व्रत हिला स्वतःचें दान होईपर्यंत
पाळावयाचें आहे किंवा आजन्म पाळावयाचें
आहे ” असा जो राजानें प्रश्न केला आहे
त्यावरून आजन्म ब्रह्मचारिणी रहाणाऱ्या
ब्रह्मवादिनी स्त्रिया आणि सद्योवधू असे दोन्ही
प्रकार पूर्वकल्पी असल्याचें सिद्ध होतें. शकुं-
तलेच्या संबंधानें नाटकांत असलेली ही गोष्ट
खरी असेलच असे वाटत नाही. दुष्यंतराज
कण्वमुनीच्या आश्रमामध्ये आला आणि
त्यानें गांधर्वविधीनें शकुंतलेचें पाणिग्रहण

केलें, इतकी गोष्ट महाभारतामध्ये आहे. अन-
सूया आणि प्रियंवदा ह्यांचा उल्लेखही मुळांत
नाहीं आणि शकुंतलेच्या आजन्म ब्रह्मचर्याची
शंकाही राजाला आलेली नाही. मुख्य कथा-
नक नाटकरूपानें मनोरंजक होण्याकरितां
कविकुलगुरूनीं त्यांत कमजास्त मजकूर केलेला
आहे. ह्यावरून दुष्यंतराजाच्या कारकीर्दीत
आजन्म ब्रह्मचर्य पाळणाऱ्या स्त्रिया होत्या
असें जरी सिद्ध मानितां येणार नाही तरी
हारीतस्मृति आणि यमस्मृति ह्यांतील जीं
वचनें पूर्वी दिलीं आहेत त्यांचा अर्थ कवि-
कुलगुरूंच्या वेळींही कशाप्रकारें रूढ होता हें
वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात् ह्या
श्लोकावरून समजण्या सारिखें आहे. तात्पर्य,
आजन्म ब्रह्मचर्य पाळणें हा एक पक्ष
आणि विवाह करणें हा दुसरा पक्ष. हे दोनच
पूर्वकल्पीं रूढ हांते. आपदानाद्ब्रह्मचर्यव्रतं
हें दुष्यंतराजाच्या प्रश्नांतील शब्द मोठे लक्ष्यांत
ठेवण्यासारिखे आहेत. कृष्णाजिन आणि जटा-
धारण हीं चिन्हे पूर्वकल्पीं वेदाध्ययन करून
आजन्म ब्रह्मचर्य पाळणाऱ्या स्त्रियांना विहित
नसल्यामुळे वेषावरून ब्रह्मचारी पुरुष जसा
ओळखितां येण्याचा संभव होता तसा संभव,
स्त्री आजन्म ब्रह्मचर्य पाळणारी आहे किंवा
नाहीं, हें ओळखूं येण्याचा नव्हता.
वेदाध्ययन करणें आणि न करणें ह्यावरून
स्त्रीला आजन्म ब्रह्मचर्य पाळावयाचें आहे
किंवा नाही ह्याचा निकाल व्हावयाचा;
परंतु, शकुंतला वेदाध्ययन करीत आहे किंवा
नाहीं हें विचारिल्यावांचून समजणार कसें ?
शकुंतलेचें स्वरूप पाहिल्यानंतर दुष्यंत राजाला

तिची प्राप्ति कशी होईल ह्या विचाराशि-
वाय दुसरें कांहीं सुचेनासंच झाल्यामुळें त्या-
ला तिच्या अध्ययनासंबंधानें प्रश्न करण्याला
अवसर मिळाला नाही; आपआपसांत चाल
लेल्या भाषणावरून योग्य पति वरण्याविषयीं
शकुंतलेची इच्छा अपत्यक्ष रीतीनें दुष्यंताला
समजून आलेली होती; परंतु मैत्रिणीमैत्रिणींत
चाललेल्या भाषणांत थंडेचा प्रकार असल्या-
मुळें राजाचा त्यावर विश्वास बसेना. तेव्हां
शकुंतलेची उत्पत्ति समजून आल्यामुळें ती
ब्राह्मणी नसून आपल्याशीं विवाह करण्यास
योग्य आहे इतकें जरी सामान्यतः राजाला
समजून चुकलें होतें तरी थंडेनें चाललेल्या
भाषणांवर त्याचा विश्वास न बसल्यामुळें ही
ब्रह्मवादिनी स्त्री आहे किंवा सद्योवधू होणारी
आहे ह्याबद्दल त्याच्या मनाला खात्री वाटे-
ना; ह्मणून त्यानें “ हिला ब्रह्मचर्य व्रत
हिचें दान होईपर्यंत पाळावयाचें आहे,
किंवा आजन्म पाळावयाचें आहे ” असा प्रश्न
करून आपल्या शंकेचें निरसन करून घेतलें.
शकुंतला आश्रमामध्येंच होती व कण्वमुनिच
तिचें पित्याप्रमाणें पालन करणारे होते; तेव्हां
आजन्म ब्रह्मचर्य पाळण्याचा संकल्प जिचा
नाहीं ह्मणजे गार्हस्थ्यधर्म स्वीकारणें जिला इष्ट
आहे अशा स्त्रीलाही जर उपनयन संस्कार
होऊन वेदब्रह्मचर्य पाळिल्यानंतर विवाहाची
अनुज्ञा असती तर कण्वमुनींनीं तिचें उपनयन
करून तिला वेदाध्ययन सांगितलें असतें. परंतु,
तें सांगितल्याचें कोठें दिसत नाही. कारण, वेदा-
ध्ययनाकरितां वेदब्रह्मचर्य शकुंतलेनें पाळिलें

असल्याचें दिसत नाही. शकुंतला ही क्षत्रिय-
कन्या असल्यामुळें तिचें उपनयन जर कण्वमु-
नींनीं केलेलें असेल तर तें अकरावें वर्षीं के-
लेलें असेल ही गोष्ट खचित आहे आणि
एकाच वेदाचें अध्ययन तिच्याकडून त्यांना
करवावयाचें होतें असा जरी कण्वमुनींचा
उद्देश गृहीत धरिला, तरी सामान्यतः त्याला
बारा वर्षे लागणार ह्मणजे सुमारे २३ वर्षांचें
वय झाल्यावर शकुंतला विवाहाला योग्य
होणार हें सिद्ध आहे. परंतु, काविकुलगुरूंच्या
उक्तीवरून विवाहसमयीं शकुंतलेचें वय २३
वर्षांचें होतें असें मुळींच सिद्ध होत नाही.
शकुंतलेला विवाह समयीं नुकतेंच रजोदर्शन
झालें असावें असेंच नाटकांतील मजकुरावरून
दिसत आहे. यौवनव्यंजक अवगवांची वृद्धि
एकाएकीं झपाट्यानें होऊं लागणें ही जी
अवस्था आहे ती रजोदर्शन झाल्यापासून दहा
अकरा वर्षांनीं ह्मणजे सुमारे २३ वर्षांचें वय
झाल्यावर स्त्रियांना प्राप्त हातें असें कधीं ह्मण-
तांच येणार नाही. ही अवस्था रजोदर्शन
होण्याचे समयास अथवा फार तर वर्ष सहा
माहिने आगेंमागें इतक्याच समयास
स्त्रीला प्राप्त होत असते, हें सिद्ध आहे
कापसाच्या वस्त्रापेक्षां वल्कलें टिकाऊपणाला
कमीं असलीं पाहिजेत असा माझा समज
आहे. परंतु, तीं कार्पासवस्त्राइतकीं टिकाऊ
असतात असें जरी गृहीत धरिलें तरी नेहमीं
वापरण्यांत येणारी सुती खणाची चोळी दंड-
कट जरी असली तरी वर्षसहामहिन्यांपेक्षां
जास्त टिकत नाही व चोळ्या सहा सहा

महिन्यांनी तरी फिरून फिरून शिवाव्याच लागतात. तेव्हा शकुंतलेच्या अंगांत जी वल्कलाची काचोळी ह्मणजे पाठीमागे बंद येणारी चोळी घातलेली होती ती तरी वर्ष-सहामहिन्यांतलीच शिवलेली असली पाहिजे. शकुंतलेला स्वतः सैल करितां येत नसल्यामुळे तिच्या अंगांत चोळी नसून मागल्या बाजूला बंद असलेली काचोळी असावी असं सिद्ध होतं. असो. “ गडे अनसूये, प्रियंवदेने काचोळी घट्ट आंवळून मला अगदीं जखडून टाकिलं आहे, तर तूं येवढी सैल कर पाहू. ” हें शकुंतलेचें भाषण ऐकून प्रियंवदा हंसत हंसत तिला ह्मणाली “ गडे, जखडून टाकण्यासंबंधानें अवयवांची वृद्धि करणाऱ्या आपल्या यौवनालाच काय दोष द्यावयाचा असेल तो दे. ” ह्या संवादावरून विवाहसमयीं शकुंतलेला नुकतेंच रजोदर्शन झालेलें असून तिचें वय फार तर १३।१४ वर्षांचेंच असलें पाहिजे ही गोष्ट सिद्ध होते. लतेजवळ जाऊन आणि इकडे तिकडे दृष्टि फेंकून शकुंतला ह्मणते “ गडे, ह्या लतावृक्षरूप जोडण्याचा हा समागम खरोखर मोठ्या रमणीय वेळीं झालेला आहे. वनज्योत्स्ना ही नवकसुमरूप यौवनानें मुसमुसलेली आहे आणि पल्लवरूप मृदुहस्त असल्यामुळे सहकार-वृक्षही तिचा उपभोग घेण्यास योग्य आहे. ” अशा अर्थानें जें शकुंतलेचें भाषण आहे त्यातील नवकसुमयौवना हें वनज्योत्स्नेचें विशेषण फार मार्मिक आहे. ह्या एकंदर भाषणाचा गर्भित अर्थ शकुंतलाच दुप्यंत ह्यांना उद्देशून आहे आणि ह्मणूनच

नवकसुमयौवना ह्या विशेषणावरून शकुंतलेला विवाहसमयीं अगदीं नवीनच रजोदर्शन झालें असल्याचें सिद्ध होत आहे. सारांश, ह्यांवेळीं शकुंतलेचें वयच जर १३।१४ वर्षांपेक्षा जास्त असल्याचें सिद्ध होत नाही तर अकरावे वर्षीं उपनयन होऊन वेदब्रह्मचर्याकरितां तिचीं चारा वर्षे तर नव्हेतच, परंतु, याज्ञवल्क्यांनीं दर्शविलेल्या दुसऱ्या पक्षाप्रमाणें पांच वर्षेही गेलेलीं नाहीत ह्मणजे अर्थात् तिचें उपनयन झालेलें नाही, ही गोष्ट सिद्ध हांते. आतां

**षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवे-
दिकं व्रतम् । तदधिकं पादिकं वा
ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥**

अशी मनुस्मृति आहे,

**प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।
ग्रहणान्तिकमित्येके**

अशी याज्ञवल्क्यस्मृति आहे,

**न स्त्रियमुपैत्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि
चतुर्विंशतिं द्वादश यावद्ग्रहणं वा**

असं हिरण्यकेशी गृह्यसूत्र आहे आणि आश्वलायनगृह्यसूत्रही

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं ग्रहणान्तं वा
असं आहे. तेव्हां ग्रहणान्त पक्ष ह्मणजे वेदग्रहण होईपर्यंत ब्रह्मचर्य पाळावें हा पक्ष जर धर्मशास्त्रांत सांगितलेला आहे तर शकुंतलेची वृद्धि कांहीं अलौकिक असून तिचें वेदाध्ययन विवाहसमयीं संपलें नसेल कशावरून ? अशी एक शंका ह्या ठिकाणीं येण्याचा संभव आहे ; परंतु, विचारांतीं ही शंका

टिकत नाही. ग्रहणान्त पक्ष जरी प्रायः धर्मशास्त्रप्रणेत्या प्रत्येक मुनींनी सांगितला आहे तरी सोडमुंज करावयास नको हें मात्र कोणीही सांगितलेले नाही. पुरुषाचा विवाह होण्यापूर्वी समावर्तन ऊर्फ सोडमुंज हा संस्कार प्रत्येक सूत्रकाराने अवश्य सांगितलाच आहे; परंतु, कण्वमुनि आश्रमांत नसतांना दुष्यंतराजा आश्रमांत गेल्यापासूनचा जो प्रकार नाटकामध्ये वर्णिलेला आहे त्यांत शकुंतलेची सोडमुंज केल्याचा प्रकार कोठेही वर्णिलेला नाही. ब्रह्मचर्य व्रत हिनें कोठपर्यंत पाळावयाचे आहे असा जो राजाचा प्रश्न आहे त्यांतील ब्रह्मचर्य बोधक **वैखानस** ह्या पदाचा अर्थ, ब्रह्मचर्याश्रमाला अवश्यक असलेले अग्निकार्ये वगैरे, असा विवक्षित नसून ग्राम्यधर्मसेवनाचा अभाव इतकाच विवक्षित आहे आणि ह्या ब्रह्मचर्याला कविकुलगुरूंनी जें विशेषण दिलें आहे तेंही ब्रह्मचर्याश्रमाला विहित असलेल्या अग्निकार्यादिकांचें बोधक दिलेले नसून मदनाच्या व्यापाराचा निरोध करणारे असेच दिलेले आहे. तेव्हां येथील ब्रह्मचर्यबोधक **“वैखानस”** ह्या शब्दाचा अर्थ ग्राम्यधर्मसेवनाचा अभाव इतकाच धरिल्यावांचून गत्यंतर नाही. ह्यापेक्षा दुसरा अर्थ जर मानावयाचा असेल ह्मणजे वैखानस ह्या शब्दाने ब्रह्मचर्याश्रम असा जर अर्थ घ्यावायाचा असेल तर राजाने हा प्रश्न केल्यावर सखीकडून त्याचे उत्तर मिळाल्यानंतर गांधर्व विवाह होण्यापूर्वी शकुंतलेची सोडमुंज झाल्याचा प्रकार नाटकांत वर्णिला आहे असे दाख-

वावें लागेल; पण तें नाटकांत कोठेही आढळत नाही आणि महाभारतांतही कण्वमुनि आश्रमांत नमतांना न्या दिवशीं शकुंतलेची व राजाची आश्रमांत भेट झाली त्याच दिवशीं त्यांचा गांधर्वविवाह झाला असे लिहिले आहे. तस्मात् बायकांची मुंज त्यांना आज्ञा ब्रह्मचर्य व्रत पाळावयाचे असल्यास श्वेत वाराहकल्प लागण्याचे पूर्वी कोणत्या तरी एका कल्पामध्ये होणे वाजवी व सशास्त्र असून ह्या श्वेतवाराहकल्पामध्ये कोणत्याही स्त्रीची मुंज वाजवीही नाही आणि सशास्त्रही नाही; अशास्त्रच आहे. हें व्याख्यात्यांच्या दोन्ही प्रश्नांचे संप्रमाण स्पष्ट उत्तर होय.

आतां ह्या मुख्य प्रश्नांतील पोटप्रश्नांचा विचार करूं. “आईबाप जर उभयतां ब्राह्मण असतील, तर त्यांच्या मुलांस ब्राह्मण ह्मणतां येईल.” असे व्याख्यात्यांनीं बायकांची मुंज वाजवी कीं गैरवाजवी ह्या सदराखालीं प्रथमच लिहिले आहे. चातुर्वर्ण्य ह्मणजे काय ह्या सदराखालीं “शमदम उपजत असणारा ब्राह्मण” असे ह्मटले आहे आणि त्याच सदराखालीं “मैक्समुहुरसारखे अध्यापक हेही ब्राह्मणामध्येच गणावे लागतात” असेही ह्मटले आहे. तेव्हां ह्या विधानांची एकवाक्यता कशी काय करावयाची? कर्मप्रवृत्तीवर वर्णव्यवस्था अवलंबून आहे असे जर ह्यांचे मत असेल तर “आईबाप जर उभयतां ब्राह्मण असतील तर त्यांच्या मुलांस ब्राह्मण ह्मणतां येईल” हें विधान कशाला? असलीं परस्पर अत्यंत असंबद्ध विधाने जर धडधडीत

छापून निघालेल्याही व्याख्यानामध्ये उघड उघड आहत तर व्याख्यानावर वादविवाद कमीटीने बंद केल्याचा हुकूम फर्मावितांना वादविवादाच्या बंदीस “ व्याख्याता अगोदर पुष्कळ दिवस विषयाचा विचार करून व्याख्यान लिहून काढीत असल्यामुळे त्याचे विचार परिपक्व झालेले असतात ” असे जे एक कारण सांगण्यांत आले तें निदान व्याख्यानमालेंतील श्रीगणेशायनमःचं च जे हें छापील व्याख्यान वाचून दाखविले गेले त्यासंबंधाने तरी योग्य आहे असे दिसत नाही. शिवाय हे व्याख्यान, वाचून दाखविण्यापूर्वी येथीलच एका छापखान्यांत छापून निघालेले आहे आणि व्याख्यांतही येथील रहिवाशीच आहेत. तेव्हां अध्यक्षांच्या ह्मणण्याप्रमाणे जे “ हें परिपक्व विचारांनी ” ओथंबलेले व्याख्यान झाले तें वाचून दाखविण्यापूर्वी त्याचा चांगल्या सुबक अक्षरांनी छापून काढिलेला खर्डाही व्याख्यात्यांना अगोदर मिळाला असला व तो निदान एकदांन दिवस तरी त्यांच्याकडे पडून राहिला असेल अशी माझी समजूत आहे. तात्पर्य, “ परिपक्व विचारांनी ” थबथबलेले हें व्याख्यान आणखी एकदां शांतपणाने वाचून पहाण्यास व्याख्यात्यांना सवड होती इतकेंच माझे ह्मणणे आहे. असो.

आतां ह्या मुद्यासंबंधाने जास्त चर्चा न करितां व्याख्यात्यांच्या पुढल्या विधानांचा विचार करूं. “ ब्राह्मणांचीही मुले उपजत शूद्र असून मुंज होत तेव्हांच त्यांस ब्राह्मण

ह्मणवून घेण्याचा अधिकार येतो. जर मुलीची मुंज झाली नाही तर ती उघड शूद्र झाली; ती ब्राह्मण ह्मणतां येत नाही. ” असें व्याख्याते ह्मणतात. आतां ब्राह्मण ह्मणवून घेणे ही गोष्ट दुसऱ्यावर अवलंबून आहे. ब्राह्मण ह्मटल्या जाणाऱ्या व्यक्तीवरच केवळ अवलंबून नाही. तेव्हां “ ब्राह्मण ह्मणवून घेण्याचा अधिकार येतो ” असें जे व्याख्यात्यांनीं ह्मटले आहे त्या ऐवजीं “ ब्राह्मण ह्मणवून घेण्याची योग्यता येते ” असें ह्मटले असतें तर बरे दिसले असतें. “ जर मुलीची मुंज झाली नाही तर ती उघड शूद्र झाली ” असें दुसऱ्या वाक्यांत ह्मटले आहे आणि “ ब्राह्मणांचीही मुले उपजत शूद्र असतात ” असें पहिल्या वाक्यांत विधान केलेले आहे. तेव्हां परस्पर विरुद्ध असलेल्या ह्या विधानांचा मेळ बसावा कसा ? होणे ह्या क्रियापदाचे झाली हें भूतकाळचे रूप होय. कोणत्याही पदार्थासंबंधाने अथवा व्यक्तीसंबंधाने जेव्हां होणे ह्या क्रियापदाचा उपयोग केलेला असतो, तेव्हां त्या पदार्थाला अगर व्यक्तीला पूर्वी नसलेली स्थिति मागून प्राप्त झाली असें दर्शविणे विवाक्षित असतें. “ सयाजी गायकवाड सयाजीरावमहाराज गायकवाड झाले ” ह्मणजे पूर्वी नव्हते असा ह्या वाक्यावरून बांध होतो. “ अमुक अमुक मनुष्य अमुक अमुक परीक्षेत उत्तीर्ण होऊन पदवीधर झाला ” ह्मणजे तो पूर्वी पदवीधर नव्हता असा ह्या वाक्यापासून बोध होतो. त्याचप्रमाणे “ जर मुलीची मुंज झाली नाही तर ती शूद्र झाली ” ह्याचा अर्थ “ मुंजीचे वय प्राप्त होण्यापूर्वी

ती शूद्र नव्हती, ब्राह्मण होती ” असा होता. तेव्हा ब्राह्मणांचीं मुलें उपजत शूद्र असतात आणि मुंजांचें वय प्राप्त होऊन तें मुंजीशिवाय निघून जाण्यापूर्वीं मुलगी ब्राह्मण होती ह्या परस्पर अत्यंत विरुद्ध विधानांचा मेळ बसणार कसा ? व्याख्यात्यांचा जो उद्देश एकंदर व्याख्यानावरून दिसत आहे तो लक्ष्यांत आणिल्या ह्यणजे “ जर मुलीची मुंज झाली नाही तर ती उघड शूद्रच कायम राहिली ” असें ह्यांनीं ह्मटलें असतें ह्यणजे ह्यांच्या विचारसरणीशीं तें जुळलें असतें. व्याख्याते हे येथील एका शाळचे चालक असून त्यांची तपंच्या तपें अध्यापनांत गेलेलीं आहेत आणि मराठी भाषा लिहिण्यासंबंधानें त्यांचा हात अगदीं खडा आहे अशी ह्या व्याख्यात्यांची प्रशंसा कांहीं विवक्षित लोकांकडून येथें हात असत ती अयोग्य आहे असें दर्शविण्याचा माझा उद्देश नसून

वेदव्यासः स नव दश यो वेद वेदाक्षराणि । श्लोकं त्वकं परिपठति यः स स्वयं जीव एव ॥

ह्या न्यायानें व्याख्याते हे विद्वत्तेसंबंधानें कोणाच्याही स्तुतिसि पात्र आहेत हें मला प्रांजलपणें कबूल करणें भागच आहे. फक्त “परिपठ विचारांनीं” तुडुंब भरलेल्या ह्या व्याख्यानांत विचारपरिपाक किती आहे इतकेंच दर्शविण्याचा माझा उद्देश आहे. वाचून दाखविण्यापूर्वीं छापून निघालेल्या ह्या व्याख्यानामध्ये अशा प्रकारचीं परस्पर अत्यंत असंबद्ध विधानें ठिकठिकाणीं भरलेलीं आहेत :

परंतु, व्याख्यानांतील असंबद्धता दर्शविण्याचा माझा मुख्य उद्देश नसल्यामुळें व जमलेल्या श्रोतृवृंदाचाही तो एकण्यांत वाजवीपेक्षां फाजील वेळ जाणें मला योग्य दिसत नसल्यामुळें असंबद्धतेसंबंधानें आतां विशेष वांटाघाटन करितां व्याख्यानांतील विधानांचाच होतां होईपर्यंत अर्थदृष्टीनेंच विचार करू.

**वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥ अ० २ ॥**

असें मनुस्मृतींत वचन आहे. ह्या वचनांत द्विजांचे गर्भाधानादि शरीरसंस्कार वैदिक कर्मांनीं करावे असें सांगितलें आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य ह्या तिघांना द्विज अशी संज्ञा असून शूद्राला एकजाति अशी संज्ञा आहे. तेव्हां

जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

ह्या वचनाचा अर्थ—ब्राह्मण, क्षत्रिय, आणि वैश्य ह्या तीन वर्णामध्ये विवाहसंस्कारानें बद्ध झालेल्या सजातीय मातापितरांपासून उत्पन्न झालेलें मूल जन्मतः शूद्र ह्यणजे शूद्रजातीय असतें आणि त्याला पुढे वैदिक संस्कारांच्या योगानें द्विजत्व येत असतें—असाच जर केला तर ह्या वचनाचा वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैः ह्या वचनाशीं विरोध येतो. कारण, द्विजत्व संस्कारांनीं येतें असें ह्या वचनांत सांगितलें असून पहिल्या वचनांत द्विजांचे गर्भाधानादि संस्कार वैदिक कर्मांनीं करावे असें सांगितलें आहे. सारांश, द्विजत्व हें गर्भाच्या उत्पत्तीपासूनच सिद्ध धरून

वैदिक संस्कारांचे विधान पहिल्या वचनांत केलेले आहे आणि दुसऱ्या वचनांत संस्कारावर द्विजत्व अवलंबून असल्याचे दर्शविले आहे. तेव्हा दुसऱ्या वचनाचा खरा अर्थ—ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य ह्या वर्णांत विवाहसंस्कारांनं बद्ध झालेल्या सजातीय मातापितरांपासून उत्पन्न झालेले मूल निवळ शूद्रच असते; द्विजत्वाशी त्याचा काही एक संबंध नसता. द्विजत्व हं त्याला संस्कारांनंच प्राप्त व्हावयाचं असते—असा मानितांच येत नाही. हाच अर्थ जर खरा मानिला तर शूद्रजातीय मातापितरांपासून उत्पन्न झालेले मूल आणि द्विजजातीय मातापितरांपासून उत्पन्न झालेले मूल ह्यांत भेद तो काय ? बरं, “ ह्या दोन्ही मुलांमध्ये काही एक भेद नाही, शूद्रत्व हें दोहोंच्या ठिकाणीं सारखंच आहे ” असे जर ह्मटले तर संस्कारांच्या योगानें द्विजत्वही दोघांना प्राप्त हातें असें होऊं लागेल. बरं, “ दोघांनाही संस्कारांच्या योगानें द्विजत्व प्राप्त होईना ? त्यांत तोटा काय आहे ? दोघांनाही द्विजत्व प्राप्त झाल्यास आमचा फायदाच आहे ” असेही काही आधुनिक लोक ह्मणू लागतील. परंतु, हें त्यांचें ह्मणणें योग्य ठरणारें नाही. कारण, द्विजत्व जर वैदिक संस्कारावर अवलंबून आहे आणि गर्भाच्या उत्पत्तीपासूनचे सर्व संस्कार जर वैदिक मंत्रांनीं होणें अवश्य आहे तर शूद्रजातीय मातापितरांपासून उत्पन्न झालेले जें मूल त्याच्या गर्भाधानाचा ह्मणजे गर्भस्थापनेचा संस्कार त्याचीं मातापितरं शूद्रजातीय असल्यामुळें वैदिक मंत्रांनीं

झालेला नाही. कारण, शूद्रांना वैदिक कर्मांचा अधिकार नाही. गर्भाधानाच्या नंतर गर्भावस्थेंत होणारे गर्भसंस्कारही वैदिकमंत्रांनीं होण्याचा संभव नाही. उत्पन्न झाल्यावर होणारा जातकर्मसंस्कारही संस्कार करणारा पिता असल्यामुळें व तो शूद्र असल्यामुळें वैदिक मंत्रांनीं होण्याचा संभव नाही. जातकर्मानंतर उपनयनापर्यंतचही मुलाचे संस्कार करणारा पिताच असल्यामुळें तेही वैदिकमंत्रांनीं होण्याचा संभव नाही आणि

पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः
पिता । तदभावे पितृभ्राता...

ह्या स्मृतिवचनांत मुलाचा उपनयनसंस्कार करण्याचा मुख्य अधिकार पित्याचा असल्यामुळें आणि पिता शूद्र असल्यामुळें तोही वैदिक मंत्रानें होण्याचा संभव नाही. तेव्हां शूद्रजातीय मातापितरांपासून उत्पन्न झालेल्या मुलाचे वैदिक संस्कारच जर होण्याचा संभव नाही तर वैदिक संस्कारामुळें येणारें द्विजत्व त्याला कोठून प्राप्त होणार ? ह्यास्तव, शूद्रजातीय मातापितरांपासून उत्पन्न झालेले मूल आणि द्विजजातीय मातापितरांपासून उत्पन्न झालेले मूल ह्या दोहोंचे ठिकाणीं असलेला शूद्रत्व हा धर्म एकसारखा नाही. भिन्न भिन्न प्रकारचा आहे असें धरून चालल्यावांचून गत्यंतरच नाही. शूद्रत्व हा धर्म दोहोंचे ठिकाणीं सारखाच जर मानिला तर द्विजजातीय मातापितरांपासून उत्पन्न झालेले मूल जगण्याचा फारच संभव कमी आहे. शूद्राला स्पर्श, भोजन बगैरे करणें द्विजांना

निषिद्ध सांगितलेले आहे. तेव्हा ब्राह्मण, क्षत्रिय अथवा वैश्य ह्या तिन्ही वर्णातील स्त्रियांना आपआपलीं मुलें उत्पन्न होतांक्षणीं टाकून तरी दिलीं पाहिजेत किंवा शूद्रांच्या तरी हवालीं केलीं पाहिजेत. जातकर्मापासून त्यांचा संस्कार कांहीं एक व्हावयाचा नाही ; कारण, धुतलेले अगर रेशमाचे वगैरे सोवळे वस्त्र परिधान करून संस्कार करावे असे सांगितलेले असते. ह्या संस्काराचे वेळीं शूद्रस्पर्श निषिद्ध आहे व शूद्रांचे संनिध संस्कार हाणेंही निषिद्ध आहे. तेव्हां ज्या मुलाचे संस्कार करावयाचे ते मूलच जर मुळीं शूद्र आहे तर त्याचे जातकर्मादि संस्कार व्हावयाचे कसे ? मुलाला स्पर्श केल्यावांचून कोणताही संस्कार करितां येत नाहीं मुलांच्या आयांना आपआपलीं मुलें पाजितां सुद्धां येणार नाहीत, भोजनाचे वेळस त्यांना जवळ घेतां येणार नाहीं, शूद्र आणि द्विज ह्यांनीं एका शय्यवर शयन करणें निषिद्ध असल्यामुळे शयनकालीं मुलें आईजवळ असणें योग्य होणार नाहीं; मग त्यांचें हगणें मुतणें खपलें जाण्याची तर गोष्टच नको आहे. सारांश,

जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

ह्या वचनाचा अर्थ वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें जर केला तर गर्भाबरोबर बाहेर येणारे दुसरे कांहीं अस्पृश्य व अपवित्र पदार्थ ज्याप्रमाणें बाहेर त्वरा करून लांब नेऊन टाकून द्यावे लागतात, त्याचप्रमाणें त्या पदार्थाबरोबर बाहेर येणारा गर्भही दूर नेऊन टाकिला पाहिजे, किंवा

ज्या शूद्र पत्करीत असल्यास तो त्याच्या तरी धोन केला पाहिजे. दहावीस वर्षे हा क्रम राहिला ह्मणजे हिंदुस्थानामध्यें द्विजजाति विशेष होईल हें ठगलेंच आहे ; ह्याबद्दल गाला संशय घण्ट्यास जागा उरली असेल न मला वाटत नाहीं. असो. तात्पर्य, इतकेंच **जन्मना जायते शूद्रः** ह्या वचनातील शूद्रः शब्दाचा अर्थ शूद्रसमः—शूद्रसदृशः शूद्र-चः श्रौतस्मार्तकर्मानधिकारी अशांच प्रकारचा नाही तरी केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. आहार, निद्रा, भय व मैथुन हे चार धर्म मनुष्यांचे ठिकाणीं व पशूंचे ठिकाणींही सारखेच असत; परंतु, ज्ञान हा धर्म मनुष्यांचे ठिकाणीं विशेष असतो. ह्मणून ज्यांना ज्ञान नाहीं ते पशु होत असं जरी कोठें सांगितलेले असले तरी ज्ञानहीनतमुळे आलेले पशुत्व आणि मनुजातीय मातापितरांपासून उत्पन्न झाल्यामुळे आलेले पशुत्व हीं दोन्ही एकच मानितां येणार हीत आणि ज्ञानहीन मनुष्यांनीं पंड, कोडा, बोण, वैरण वगैरेवर उपजीविका करावी आणि वस्त्रपात्रांची वगैरे यत्किंचित्ही गरज वाळगितां त्यांनीं आपले दिवस कंठावे अशा प्रकारचा एक कायदा जर कांहीं आधुनिक लोक संमतिवयाच्या कायद्याप्रमाणें सरकाराला गळ घालून मागू लागले आणि असा कायदा मागण्यास आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेत-पशुभिर्नराणाम् । ज्ञानं हि तेषामधिको-प्येषो ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः ॥ पेषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं

न गुणो न धर्मः । ते मृत्युलांकं भुवि
भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्वरन्ति ॥
सुभाषितेन गीतेन युवतीनां च लीलया ।
मनां न रमते यस्य स वै मुक्तोथ वा
पशुः* ॥ माहित्यमंगीतकलाविहीनः
साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।

अशा प्रकारचे जर जगी जंगी आधार पृढ करू
लागले तर सारासार विचार पहाणाऱ्या सर-
कारी अधिकाऱ्यांना ज्याप्रमाणे ही ह्यांची
मागणी कधीही मान्य होणार नाही त्याच-
प्रमाणे

जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज
उच्यते ।

ह्या व अशाच तऱ्हेच्या वचनांचा यथेष्ट अर्थ
कल्पून द्विजांना आईकडून शूद्र ठरवू पहाणा-
ऱ्यांचे ह्मणणे समजस शूद्रांनाही ग्राह्य होणार
नाहीं हे उघड आहे.

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।
शूद्रेण हि समस्तावधावद्वेदे न जायते
॥ १७२ ॥

असे मनुस्मृतीतील दुसऱ्या अध्यायांत वचन
आहे. ह्या वचनांत श्राद्धावाचन मृतपितृक अनु-
पनीत मुलांने वेदमंत्रांचा उच्चार करू नये असें
सांगितले आहे व ते सांगण्याला, जोपर्यंत
ह्याचा वेदाध्ययनार्थ अवश्य असलेला वैदिक
संस्कार झालेला नाही तोपर्यंत हा शूद्रतुल्य
असतो, असा हेतु दिलेला आहे. ह्या वचनांत

* या शब्दाच्या शब्दांत पुच्छविषाणहीन किंवा
समान वगैरे मागे पुढे कांहीं एक नसून केवळ शूद्र
विशेषणरहित पशु शब्दच आहे.

शूद्रेण हि समः अशीं पद स्पष्ट आहेत आणि
हे समत्व वैदिक कर्मांचा अनधिकार इतक्याच
मुद्यासंबंधाने येथे विवक्षित आहे. पित्याचे
और्ध्वदेहिक संस्कार करण्याचा मुख्य अधि-
कारी पुत्र हाच होय; परंतु, पुत्र जर अनुप-
नीत असले तर पित्याचा संस्कार समंत्रक
व्हावयाचा नाही आणि तो तर तसा होणे
इष्ट आहे. तेव्हां ती अडचण दूर होण्याक-
रितां धर्मशास्त्राने ह्या ठिकाणीं वेदमंत्रोच्चारणा-
चीही अनुज्ञा श्राद्धादिकांपुरतीच दिलेली आहे.
मुलगा जर मुंज झालेला नसला तर और्ध्व-
देहिक संस्कार करण्याचा मुख्य अधिकार
त्याचा आहे असे समजून त्याला कडेवर
घेऊनही त्याच्या पित्याचा और्ध्वदेहिक संस्कार
करण्याची पाळी येत असते हे प्रसिद्धही
आहे. सारांश, श्रौतादि कर्माविषयींचा अनधि-
कार येवढ्याच मुद्यासंबंधाने उपनयन संस्कार
होईपर्यंत त्रैवर्णिकांना शूद्रतुल्यत्व सांगितले
आहे. ज्ञानराहित्य येवढ्याच मुद्यासंबंधाने
पशुतुल्य असलेल्या मनुष्यांना ज्याप्रमाणे गळ्यांत
दावे अडकवून खुंट्याला बांधून ठेवणे
रास्त होणार नाही. किंवा त्यांनीं वस्त्रपात्रवगैरे
कांहीं एक न स्वीकारितां पेंड, कोंडा, वैरण,
अंबोण वगैरेवरच निर्वाह केला पाहिजे असा
कायदा मागणे ज्याप्रमाणे रास्त होणार नाही,
त्याचप्रमाणे श्रौतादिकर्मानधिकृतत्व येवढ्याच
मुद्यासंबंधाने शूद्रतुल्य असलेल्या त्रैवर्णिकांना
इतर चाबतीतही तसे समजून त्यांच्या माता-
पितरांना उपजतांक्षणीं त्यांचा त्याग करण्यास
भाग पाडणे कधीही रास्त होणार नाही.

स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥

हें वचन सुप्रसिद्ध आहे आणि ह्यांत स्त्री, शूद्र वगैरेंची गणना एकाच मालिकेंत केलेली आहे. शूद्र ह्या जातिबंधक शब्दांत शूद्र-जातीय स्त्री आणि शूद्रजातीय पुरुष ह्या दाहोंचा अंतर्भाव होत असूनही ज्याअर्थी स्त्री हें पद समासामध्ये वगळें आहे त्याअर्थी स्त्री ह्या पदाचा अर्थ द्विजस्त्री असाच घेतला पाहिजे.

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्म
व्यवस्थितिः । निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च
स्त्रियानृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

असें वचन मनुस्मृतीतील नवव्या अध्या-यांत आहे व ह्यांत स्त्रियांना वेदाचा अधिकार नाही असें सांगितलेले आहे ह्या ठिकाणचे स्त्री हें पद अविवाहित आणि विवाहित अशा सर्व स्त्रियांबद्दल आहे व त्याचप्रमाणें स्त्रीशूद्र-द्विजवन्धूनां ह्या वचनांतीलही स्त्रीपद अविवाहित व विवाहित अशा सर्व स्त्रियांकरितां आहे आणि पूर्ण द्विजत्व समंत्रक उपनयन संस्कारावांचून यण्याचा संभव नसून स्त्रियांना तर मंत्राचा अधिकार नाही हें ह्या व दुस-ऱ्याही अनेक वचनांवरून सिद्ध आहे. तेव्हां वैदिककर्माचा स्वतंत्र अधिकार प्राप्त करून देणारे पूर्ण द्विजत्व स्त्रियांचे ठिकाणीं कधीच येत नसल्यामुळे स्वतंत्र रीतीनें श्रौतकर्मानाधिकृतत्व ह्या नात्यानें त्यांचे ठिकाणीं शूद्रत्वही शेंवटपर्यंत कायम रहाणारच. परंतु, श्रौतकर्मानधिकृतत्व एवढ्याच पुरतें शूद्रत्व कायम राहिलेल्या स्त्रियांचे ठिकाणीं पतीपासून उत्पन्न

झालेली संतति मातेच्या वाजूनें शूद्र ठरणार नाही; व अमुक एका स्त्रीची मुंज विवाहापूर्वी झाली होती असें एकही उदाहरण ह्या व्याख्या-त्यांनीं दिलेले नाही. तेव्हां धर्मशास्त्राचा यत्किंचित्ही विचार न करितां नुसते तर्कच जर लढवावयाचे असतील तर “ बायकांनीं संन्यास घेणें वाजवी कीं गैर वाजवी ? बायकांचा संन्यास सशास्त्र कीं अशास्त्र ? ” अशा प्रकारचेही आणखी हवे तितके प्रश्न करितां येतील. असो. व्याख्यात्यांनीं बायकांची मुंज झाल्याचें उदाहरण एकही दिलेले नाही; परंतु, “ बायकांची सोडमुंज उघड उघड होत होती. ” असें एक विधान ठोकून देऊन “ स्त्रियांची मुंजच जर होत नसती तर सोड-मुंजीचा प्रसंग त्यांच्यावर न कोसळता. ” असें एक अनुमान स्त्रियांची मुंज होत होती ह्याला त्यांनीं काढिलें आहे; आणि धर्मशास्त्रोदधीचें मंथन करून लावलेल्या ह्या शोधामृतपानानें आपल्या विचारांना अमरत्व प्राप्त झालें अशी कल्पना करूनच कीं काय कोण जाणें “ जे ब्राह्मण ह्यणविणारे आज स्त्रियांची मुंज लावण्यास तयार नसतील ते ब्राह्मणी शास्त्राचा उच्छेद करण्यासाठीं जन्मलेल्या असुरांपैकीं किंवा राक्षसांपैकीं मानिल्या—ह्मटल्या—स अति-शयोक्तीचा आरोप येईल काय ? ब्राह्मणपणा शास्त्राच्या बलावर आहे; जर ब्राह्मणपणा हवा तर शास्त्र अवश्यमेव हवें. स्त्रियांची... मुंज करण्यास जे तयार नाहीत, त्यांस शास्त्राचा वीट उघड आलेला आहे. ज्यांस ह्याप्रमाणें शास्त्राचा वीट उघड आलेला आहे ते ब्राह्मणपणासच विटल्यासारखे झालेले नव्हत

काय ? ” अशा रीतीने विचार्या ब्राह्मणांवर पुढे त्यांनीं एकसारखा भडिमार केलेला आहे. तेव्हां ह्या भडिमाराचा आतां विचार करूं.

प्रथमतः रामनवमी, जन्माष्टमी, मंगला-
मौरी, दुसरा, दिवाळी वगैरेना “ ब्राह्मणीध-
र्माच्या इलाख्यांतून ” हुसकून लाविल्यानंतर
व्याख्यात्यांनीं आपण हाऊन आजच्या ब्राह्मण
हणविणान्या समुदायाला “ श्रुतिस्मृतीची
आठवण करून ” देण्याचे “ अगदीं
अवश्यक ” काम आपले हातीं घेतलें
आहे आणि “ तूर्त विचार इतकाच
करावयाचा कीं, बायकांच्या मुंजीस
श्रुतिस्मृतींचा आधार आहे किंवा नाही; जर
श्रुतिस्मृतींचा आधार असला, तर बायकांची
मुंज निभ्रांत सशास्त्र झाली. ” असं हणून
बायकांच्या मुंजीला श्रुतिस्मृतींचे आधार आतां
आपल्याला थोडक्याच वेळांत मिळणार अशा
प्रकारची आपल्या श्रोत्यांना अथवा वाचकांना
साठी आशा लावून ठेविली आहे; परंतु, पुढे
ह्या आशेची सफलता अंशतः सुद्धां व्याख्या-
त्यांनीं केलेली नसून सर्वस्वी तिचा भंगच
केलेला आहे, इतकंच नव्हे; परंतु, ह्यासंबंधाने
त्यांनीं आपल्या कपूतील मंडळीला “ चुरमु-
रेच भाजीत ” बसवून आयुष्याचे दिवस कठ-
ण्याची पाळी आणिली आहे. श्रुतिस्मृतींचे
आधार देण्याचा विडा उचलल्यानंतर व्याख्यांत
आपल्या अपूर्व ज्ञानसंग्रहालयांतील श्रुतींचे
कपाट धुंडाळू लागले; परंतु, त्यांत त्यांची
निराशा झाल्यामुळे शेवटीं त्यांनीं “ एक लहा-
नशीच प्रस्तावना ” करण्याची जरूर दर्शवून
ह्या छोट्यानी प्रस्तावनेत श्रौत व स्मार्त

धर्माची आपल्या समजूतीप्रमाणें व्याख्या
केल्यानंतर एकंदर त्या प्रस्तावनेचा निष्कर्ष,
“ मुंज ज्यापक्षीं स्मार्त धर्मापैकीं आहे,
त्यापक्षीं त्याचें शास्त्र स्मृतींतच हुडकल्यास
सांपडेल; कितीही हुडकलें तरी तें श्रुतींत
सांपडणें नाही. ” असा काढिला आहे आणि
मुंजीसंबंधानेही श्रुतीच्या आधाराबद्दल व्याख्या-
त्यांनीं आपल्या वाचकांस निराश केले आहे;
परंतु, निदान त्रैवर्णिकांतील पुरुषांच्या मुंजी-
संबंधाने तरी श्रुतीच्या आधाराविषयीं व्याख्या-
त्यांनीं आणि त्यांच्या कपूतील आधुनिकांनीं
निराश हाऊन नये. कारण,

अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत ।

अशी श्रुति आहे आणि ह्या श्रुतीमध्ये
अध्ययनविधि मुख्य मानावयाचा किंवा अध्या-
पनविधि मुख्य मानावयाचा ह्यासंबंधाने भट्ट
आणि प्रभाकर ह्या मीमांसकांच्या मोठा कडा-
क्याचा वाद आहे. ही श्रुति प्रायः प्रत्येक
मीमांसाग्रंथांत घेतलेली असून पराशरमाध्व-
प्रभृति धर्मशास्त्रग्रंथांतही घेतलेली आहे.
तेव्हां “ मुंजीचे शास्त्र कितीही हुडकलें तरी
तें श्रुतींत सापडणें नाही ” हें व्याख्यात्यांचें
निभ्रांत विधान त्यांच्या समजूतीप्रमाणें जरी
खरें असलें तरी विद्वज्जनांना तें कधीं मान्य
हाणार नाही. ह्या प्रस्तावनेमध्ये “ स्मार्त ध-
र्माचे विधान स्मृतींत सांपडणें नाही, श्रौत-
धर्माचे विधान स्मृतींत सांपडणें नाही. ” वगैरे
प्रकारचीं जीं विधाने केलेलीं आहेत तींही
मुंजीच्या आधारासंबंधाने केलेल्या विधाना-
च्याच किंमतीचीं आहेत.

श्रुतिप्रमाणसंबंधानें वाचकांची निराशा केल्यानंतर व्याख्यात्यांनीं वाचकांच्या मुंजीचें शास्त्र “ स्मृतींतच हृडकल्यास सांपडेल ” असं आपल्या वाचकांना आश्वासन दिलें आहे. परंतु, त्यांतही ह्यांनीं वाचकांची निराशाच केली आहे. समावर्तनप्रकरण चाललें असतांना आश्वलायनगृह्यसूत्रामध्ये सोडमुंज ज्यांची व्हावयाची त्या त्रैवर्णिकांनीं कुंकुमादि अनुलेपन प्रथम शरीराच्या कोणत्या भागाला लावावें हें सांगितलें असून प्रसंगोपात्त स्त्रीप्रभृतींनीं अनुलेपन करण्याचा प्रसंग आला असतां प्रथम आपल्या शरीराच्या कोणत्या भागाला करावें ह्याचा उल्लेख केलेला आहे.

अनुलेपनेन पाणी प्रलिप्य मुखमध्ये
ब्राह्मणानुलिम्पद्वाहूराजन्य उदरं वैश्य
उपस्थं स्त्री ऊरू सरणजीविनः ।

असं आश्वलायनगृह्यसूत्रांतील तिसऱ्या अध्यायाच्या आठव्या खंडांत सांगितलें असून त्याचा अर्थ “ अनुलेपनद्रव्य दांन्ही हातांना लावून ब्राह्मणानें प्रथम मुखाला लावावें, क्षत्रियानें बाहूंना लावावें, वैश्यानें उदराला लावावें, स्त्रीनें प्रजात्पत्तिस्थानाला लावावें आणि सरणजीविनी मांड्यांना लावावें. ” असा आहे. ह्यांत प्रसंगोपात्त स्त्रीनेंही कधीं वेळ पडली असतां अनुलेपन प्रथम शरीराच्या कोणत्या भागाला लावावें ह्याचा उल्लेख केलेला आहे. तेव्हां समावर्तनप्रकरण सुरू असतांना त्यांत स्त्रीच्या अनुलेपनाचा जर संबंध आलेला आहे तर “ तिच्यावर सोडमुंजीचा प्रसंग कोसळून पडला असल्याचें सिद्ध होत असून सोडमुंजीचे

पूर्वी होणारी मुंज तर तिला अवश्य असल्याचें अर्थात्च सिद्ध होत आहे. ” अशा अर्थाचें “ परिपक्व विचारांनीं ” भरलेलें एक अनुमान ह्या व्याख्यात्यांनीं काढिलें आहे. तेव्हां हें अनुमान कितपत योग्य ठरतें तें पाहूं.

अनुलेपनासंबंधानें गृह्यसूत्रांत उक्त असलेलें हें विधान केवळ समावर्तनापुरतेंच नसून सार्वत्रिक आहे असं गृह्यसूत्रावरील वृत्तिकारांनीं आपल्या वृत्तींत स्पष्ट लिहिलें आहे आणि असं लिहिण्याला “ समावर्तनाशीं संबंध नसलेल्या स्त्रीचेंही विधान ह्या ठिकाणीं केलें आहे. ” हा हेतु दिला आहे. परंतु, ह्या व्याख्यात्यांना सरणजीवी ह्या शब्दाच्या अर्थाला मात्र टीकाकाराची मदत व्यावयाची असून “ अयं विधिः सार्वत्रिकः । कुतः । स्त्रीविधानात् ” ह्या वृत्तिकाराच्या ह्यणण्याकडे डाळेझांकच करावयाची आहे ! आतां वृत्तिकाराचें ह्यणणें चकीचें असेल असें समजून व्याख्यात्यांनीं तिकडे दुर्लक्ष केलें आहे आणि वाचकांवर “ सोड मुंजीचा प्रसंग कोसळलेला आहे ” हेंच त्यांचें ह्यणणें कशावरून खरें नाहीं ? असा एक प्रश्न ह्या व्याख्यात्यांच्या कंपूनील लोकांकडून येण्याचा संभव आहे. त्याचाही विचार आपणाला केला पाहिजे. व्याख्यात्यांच्या मतानें ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य ह्या वर्णांतील रिया विसावें, तेदिसावे आणि चौविसावें वर्षीं सोडमुंजीला योग्य होत असल्याचें दिसत आहे. समावर्तनाचें विधान सांगण्यापूर्वी आश्वलायनमनींनीं समावर्तनसंस्काराला अवश्य लागणारें साहित्य सांगितलें आहे. तें येणें प्रमाणेंः—

गळ्यामध्ये बांधण्याकरितां एक मणि, कडक्या, दोन वस्त्रे, एक छत्र, जोडा, काठी, माळ मर्दनद्रव्य, उटी, काजळ आणि पागोटें इतकें साहित्य अवश्य सांगितल्यानंतर संस्कार-विधानाला आरंभ करून प्रथमतः गोदान-कर्म करावें असें सांगितलें आहे आणि गोदानकर्मांमध्ये वपन सांगितलें असून मिशा काढाव्या असेंही विशेष सांगितलेलें आहे.

केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान्कारयेत् ।
श्मश्रुणीहोन्दन्ति । (दाढी मिशांना पाणी लावावें) केशश्मश्रुलोमवस्त्रान्युदककर्म-स्थानि संप्रेष्यति ।

(डोक्यावरील केश, दाढी, मिशा वगैरे उदकसंस्थ काढ असें न्हाव्याला सांगावें) असा विधि गोदानकर्मांमध्ये आश्वलायन मुनींनीं सांगितला आहे आणि तो सर्व समावर्तन संस्कारामध्ये अवश्य आहे असें सांगून तो अवश्यक विधि झाल्यानंतर अवशिष्ट राहिलेला समावर्तनविधि सांगितलेला आहे. या सामानांत फक्त दोन वस्त्रेच सांगितलेली आहेत; चोळी वगैरे सांगितलेली नाही. सोडमुंज होणाऱ्या त्रैवर्णिकातील मुलींचें वय २०, २३ आणि २४ वर्षांपेक्षां कमी नाही हें तर ह्या व्याख्या-त्यांच्या मतानेंच ठरलेलें आहे. तेव्हां ह्या व्याख्यात्यांच्या व त्यांच्या अनुयायांच्या मुलीं-वर व्याख्यात्यांच्या मताप्रमाणें सोडमुंजचा प्रसंग कोसळला ह्मणजे त्या प्रसंगाचे वेळी त्यांचें जें स्वरूप बनलें तें जन्मताच्या उत्पत्ती-पासून प्रायः आजपर्यंत कोणाच्याही पहाण्यांत

न आलेलें असंच बनलें. जातीनें स्त्री, वय रजो-दर्शन होऊन १० अथवा १२ वर्षे झालेलें, चोळी मुळींच नसून फक्त दोन वस्त्रे, डोक्यांत काजळ, अंगाला केशराची वगैरे उटी, गळ्या-मध्ये एक पुष्पांचा हार व चदनाच्या अगर बोरीच्या लांकडाचा मणि, कुंकुमरहित कपाळ, एका हातांत छत्री, दुसऱ्या हातांत कळकाचा सोटा, पायांत जोडा, केशरहित मस्तक व त्याच्या-वर पागोटें, दाढी, मिशा अवश्य काढिल्याच पाहिजेत असें आश्वलायन मुनि ह्मणतात ते त्यांचें ह्मणणें कसें काय सिद्धीस जाणार हा एक प्रश्न वेगळाच आहे. आपल्या मुलींच्या सोडमुंजी व्याख्यात्यांनीं व त्यांच्या अनुयायांनीं करण्याचें ठरविलें तरी अशा रीतीनें बनणाऱ्या ह्या स्वरूपाचा उल्लेख करणेंही खरोखर अत्यंत असभ्यपणाचें आहे; परंतु, आश्वलायनगृह्य-सूत्रांतील अनुलेपनावरून बायकांच्या मुंजीचा नवीन शोध लावणाऱ्या आणि हा असला अपूर्व शोध लाविल्याबद्दल स्वतःला कृतकृत्य समजून विचार्या एकूण एक ब्राह्मणांवर अप-शब्दांचा वर्षाव करणाऱ्या ह्या व्याख्यात्यांच्या अकलहुषारीची व विचारांच्या परिपक्व-पणाची मजल काढपर्यंत गेली आहे हें स्पष्ट-पणें सभ्य गृहस्थांच्या नजरेसमोर आणून देण्याकरितां यथा यक्षस्तथा वलिः ह्या न्यायानें माझ्या हातून सभ्यतला अनुसरून नसलेलें जें हें वर्तन झालें आहे त्याबद्दल मला क्षमा व्हावी असें माझे श्रोतृवृंदापाशीं पदर पररून मागणें आहे. असो ह्याप्रमाणें व्याख्या-त्यांच्या ह्या मौंजीबंधनविषयक प्रकारणांतील

मुख्य मुख्य सवालांची वासलात लागली. ह्या सदराखालीं अशाच प्रकारचीं आणखीं कांहीं विधाने आहेत त्यांचीही वाट थोडक्यांत लावून दाखवितों. “ गृह्यसूत्रं कलियुगांतल्या लोकांसाठीं रचलेलीं आहेत, हीं सूत्रं द्वापर किंवा त्रेता किंवा कृत ह्या युगांतल्या लोकांसाठीं नव्हत. ” असें एक विधान ह्यांनीं केले आहे. परंतु, तें करण्याला प्रमाण कांहीं एक दिलेले नाही. तथापि स्मार्तधर्म कलियुगासाठींच आहे व गृह्यसूत्रे हेंच स्मार्तधर्माचें शास्त्र आहे असा ह्यांनीं ‘परिपक्व’ विचारांतों एक सिद्धांत ठोकून दिला असल्यामुळे आणि स्मार्त धर्माचें शास्त्र कितीही हडकले तरी श्रुतींत सांपडणें नाही असाही परिपक्व विचारांचा महापूर आलेल्या ह्या व्याख्यानांत त्यांनीं एक शांतपणें सिद्धांत काढिला असल्यामुळे कलियुगाचा वेदाशीं कांहीं एक संबंध नाही असें ह्यांनीं गृहीत धरल्यासारखें दिसतें तें निव्वळ चुकीचें आहे. आश्वलायनप्रभृति गृह्यसूत्रकार असोत किंवा मन्वादिप्रभृति स्मृतिकार असोत त्यांनीं आपआपल्या सूत्रांतून अथवा स्मृतींतून आपल्या पदरचें कांहीं एक सांगितलेले नाही. मनुस्मृतींत जे धर्म सांगितलेले आहेत ते सर्व वेदामध्ये आहेत ह्मणून सांगितलेले आहेत.

**यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥**

असें मनुस्मृतींत सांगितले आहे व त्याचा अर्थ—जो कांहीं कोणाचा धर्म ह्मणून मनुंनीं सांगितलेला आहे तो सर्व वेदामध्ये सांगित-

लेलाच आहे आणि वेदामध्ये सांगितलेला आहे ह्मणूनच सर्वज्ञ मनुनें तो लोकहितार्थ ग्रथित करून ठेविलेला आहे—असा आहे. मनुस्मृति ह्मणून जें धर्मशास्त्र आहे तें प्रथम सर्ववेदार्थवेच्या ब्रह्मदेवांनं ग्रथित करून तें मनुला यथाविधि पढविलें, मनुनें मरीचिप्रभृति मुनींना पढविलें आणि त्या मुनींपैकींच एका भृगुमहर्षींनीं तें इतर महर्षींना कथन केलें. ब्रह्मदेवांनं जें हें शास्त्र वेदाला अनुसरून केलें होतें तें मूळ एक लक्ष होतें; परंतु, इतक्या ग्रंथाचें अध्ययन सामान्य लोकांकडून होणें अशक्य आहे असें समजून मनुंनीं तेंच थोडक्यांत आणिलें. अशी ह्या मानवशास्त्राची पीठिका आहे आणि शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थः । (हा ग्रंथ मुळामध्ये एक लक्ष आहे) असें नारदमुनींनींही आपल्या स्मृतीमध्ये लिहून ठेविलें आहे. कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि ह्यांचीं नांवें ऋक्, यजु, साम, आणि अथर्व ह्या चारी वेदांत असून मनु, व्यास, पराशर, असित, देवल इत्यादि स्मृतिप्रणेत्यांचा उल्लेखही वेदामध्ये केलेला आहे. इतकेंच नव्हे; परंतु, धर्मशास्त्रप्रणेता ह्या नात्यानें मनुची वेदामध्ये प्रशंसा केलेली आहे हें मी आरंभी धर्मशास्त्र ह्मणजे काय हें सांगतांना दर्शविलेंच आहे; आणि महाभारताचा ज्याप्रमाणें आश्वलायनगृह्यसूत्रांत उल्लेख आहे त्याचप्रमाणें वेदांतही इतिहास व पुराणें यांचा उल्लेख असल्याचें मीं सप्रमाण सिद्ध केलें आहे. तेव्हां “ रामनवमी, जन्माष्टमी, दसरा, दिवाळी, शिमगा वगैरेंचा इलाखा श्रौत किंवा स्मार्त खचित नव्हे ” असें जें ह्या व्याख्या-

त्यांनी विधान केले आहे त निव्वळ धाडसाचे आहे. कृष्णाय देवकीपुत्राय असा उल्लेख श्रीशंकराचार्यांची ज्या उपनिषदांवर भाष्ये आहेत त्यांपैकीच एका उपनिषदामध्ये आहे आणि रामनवमी, जन्माष्टमी वगैरे नाही श्रुति प्रमाण आहेत; इतकंच नव्हे; परंतु, व्याख्या त्यांनी आपल्या समजुतीप्रमाणे शिमग्याचा जो उल्लेख धर्मबाह्य ह्मणून केलेला आहे तोही चुकीचाच आहे. कारण, वेदवाक्यांचा यथार्थ विचार होण्याकरितां जैमिनिमहर्षींनी सुमारे एक हजार अधिकरणांचे जे मीमांसाशास्त्र ग्रथित करून ठेविले आहे त्या मीमांसाशास्त्रांतिल एका अधिकरणांत होळीसंबंधाने निर्णय केलेला आहे. तेव्हां गृह्यसूत्रे कलियुगांतल्याच लोकांसाठीं वगैरे प्रकारचीं जीं ह्यांनी विधाने केलेलीं आहेत तीं निव्वळ धाडसाचीं व खोटीं आहेत हे मी स्पष्ट सांगून ठेवितो. कांहीं कांहीं सूत्रग्रंथ प्रथम श्रौतसूत्र व नंतर गृह्यसूत्र अशा क्रमाने आहेत परंतु, कांहीं सूत्रग्रंथांत प्रथम श्रौतकर्मविधान व नंतर गृह्यकर्मविधान असें केलेले नाही. उदाहरणार्थ— सत्याषाढमुनिप्रणीत जे हिरण्यकेशीसूत्र आहे त्यांतिल पहिल्या अठरा अध्यायांत वैतानाग्निसाध्य कर्मांचे अनुष्ठान सांगितले असून १९ व २० ह्या अध्यायांत गृह्याग्निसाध्य कर्मांचे अनुष्ठान सांगितलेले आहे आणि ह्यानंतरच्या अध्यायांत पुनरपि वैतानाग्निसाध्य कर्मांचे अनुष्ठान सांगितलेले आहे. “ अग्निहोत्रादि कर्मे कलियुगामध्ये प्रत्येकास करतां येण्यासारखीं नाहीत ह्मणून निव्वळ कलियुगासाठीं विवाहाग्नीची मागून योजना करण्यांत आली ”

अशा प्रकारचीं जीं कांहीं विधाने ह्या व्याख्यात्यांनीं केलीं आहेत तीं निव्वळ अज्ञानमूलक वडवड आहे असें कांठेही सांगण्यास व सिद्ध करून देण्यास मला वकिंचित्ही हरकत येईलसें वाटत नाही. जातपुत्रःकृष्णकेशोऽग्नीनादधीत ह्या श्रुतीमध्ये पुत्रोत्पत्ति झाल्यानंतर कृष्णकेश असतांनाच पुरुषाने अग्निहोत्र घ्यावे असें सांगितले आहे आणि अग्निहोत्रादि कर्मांना आधारभूत जे गार्हपत्यप्रभृति तीन अग्नि त्यांच्या उत्पत्तीला विवाहाग्नीचीच अवश्यकता आहे ही गोष्ट साधारण शांतिरस्तु पृष्टिरस्तु करणाऱ्या सामान्य भिक्षुफालाही पक्की माहित आहे. कोणत्याही कर्मांचे विधान करण्याचा अधिकार सत्याषाढ, आश्वलायन वगैरे सूत्रकार मुनींचाही नाही व मनु, पराशर, व्यास वगैरे स्मृतिग्रथनकर्त्या महर्षींचाही नाही. सत्याषाढप्रभृति सूत्रकारांनीं वेदविहित कर्मांच्या अनुष्ठानाची पद्धति मात्र आपआपल्या सूत्रांतून दर्शविली आहे. सारांश, वेदविहित कर्मांचे अनुष्ठान अमुक अमुक रीतीने करावे यवढे मात्र सूत्रकारांनीं दर्शविले आहे; कोणत्याही अपूर्व कर्मांचे विधान त्यांनीं केलेले नाही. ह्यांच्या सूत्रांतून कुर्यात्, क्रियेत, कर्तव्यम्, भवेत्, स्यात् वगैरे विधिबंधक पदांनीं युक्त जीं विधिवाक्ये आहेत तीं निव्वळ त्यांच्या पदरचीं नाहीत. असल्या प्रत्येक विधिवाक्याला वेदाचा आधार आहे. असो. ह्यामुद्यासंबंधाने आणखी बऱ्याच गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत; तथापि ज्या सांगितल्या आहेत त्यांवरून गृह्यसूत्रप्रभृतिसंबंधाने व्याख्यात्यांनीं केलेलीं वि-

धाने निव्वळ अज्ञानमूलक व धाष्ट्याची आहेत हे कोणाही समजस धर्मशील गृहस्थास पुरे पुरे कळून येण्याचा संभव असल्यामुळे तूर्त ह्या मुद्यासंबंधाने जास्त वाटाघाट करण्याचे कारण मला दिसत नाही.

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरो वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥ अ० २॥
 हे मनुस्मृतीतील वचन हिंडतां हिंडतां व्याख्यात्यांना कोठे तरी आढळले असावे असा रंग दिसतो. कारण, “ कदाचित् कोणी आक्षेप घेईल कीं, कोणत्याशा ग्रंथकाराने लग्नच मुंजीचे ठिकाणी मानिले आहे; लग्न झाल्याने मुंज झाल्यासारखी झाली. ” असा एक प्रतिपक्षाकडून ह्यांच्या समजुतीप्रमाणे संभवनीय असलेला आक्षेप ह्यांनी घेतला असून त्याचे निराकरण आपल्या “ परिपक्व विचारांनी ओतप्रोत भरलेल्या ” तकाने ह्यांनी केले आहे. व्याख्याते ह्मणतात “ यास शास्त्राच्या वाटेने उजू जबाब इतकाच कीं, ज्या शाखेचा तो ग्रंथकार असेल त्या शाखेस त्या ग्रंथकाराचे ह्मणणे मान्य हाईल; परशाखेस ते ह्मणणे मान्य होण्याचा संभव नाही, मान्य करण्याची जरूरीही नाही. ” शाबास ! कोणाचीच कोणाला जर अपेक्षा नव्हती तर सर्वसामान्य ह्मणून मन्वादि महर्षींनी मोठमोठ्या स्मृति ग्रथन करून ठेवण्यांत निव्वळ काळाचा अपव्ययच केला असें ह्या व्याख्यात्यांच्या मताने ठरले. वाः ! उत्तम !! ज्या आश्वलायनमुनींचा ह्या व्याख्यात्यांनी उल्लेख केलेला आहे

त्या आश्वलायनमुनींच्याच गृहपरिशिष्टांत मन्वादि धर्मशास्त्रावर हवाला दिलेला आहे आणि गृह्यसूत्रांतही ठिकठिकाणी दुसऱ्यांचीं मते घेतलेली आहेत, येवढे देखील ह्या आश्वलायनशाखीयद्विजकुलात्पन्न व्याख्यात्यांना ठाऊक नसावे ही माठी शोचनीय गोष्ट आहे. कोणत्याही कर्मासंबंधाने एका शाखेची जर दुसऱ्या शाखेला गरज नसती तर वेदवाक्यांचा विचार करण्याकरितां जैमिनीमहर्षींनी ग्रथित करून ठेविलेल्या मीमांसाशास्त्रांत सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म हा सिद्धांत दर्शविणारे जे एक २५ सूत्रांचे जंगी अधिकरण मीमांसंतील दुसऱ्या अध्यायाच्या चवथ्या पादांत लिहून ठेविले आहे ते लिहून ठेविण्याचे त्यांना कांहीं एक कारण नव्हते आणि शाखांतरीयगुणोपसंहारन्यायाचा आपल्या भाष्यांत अनेक वेळां उल्लेख करण्याचे आचार्यांसारख्यांनाही कांहीं कारण पडले नसते. असो. मौंजीबंधनविषयक आपल्या अपूर्व शोधाला मनुस्मृतीची आडकाठी येईल असे आढळून आल्यावर व्याख्यात्यांनी निव्वळ कल्पनेच्या जोरावर वर दर्शविल्याप्रमाणे त्याची वाट लाविली असून “ वरील मनुवचन प्रमाणभूत मानण्याचे कारणही नाही; कारण, श्लोकात्मक स्मृतीची मातब्बरी नाही. ” अशा प्रकारचेही आपल मत ठोकून देऊन यथेष्ट वर्तनाला आड येऊं लागल्यामुळे डोळ्यांत सलं लागलेली ही मनुस्मृति ह्यांनी अजीबात झुगारून दिली आहे आणि “ स्मृतीपेक्षां गृह्यसूत्राची मातब्बरी जास्त. ” असें ह्मणून “ मानवगृह्यसूत्र उपलब्ध आहेसे

वाटत नाही. ” असंही आपलें मत देऊन टाकिलें आहे; परंतु, ह्या व्याख्यात्यांच्या वाटण्यावरच वस्तुस्थिति अवलंबून असली पाहिजे असा कांहीं सृष्टीचा नियम ठरलेला नाही. अध्ययनांत काळ न घालवितां मुखमस्तीति वक्तव्यम् ह्या न्यायानें धर्मशील हिंदुसमाजावर वाटल तसें तोंड सोडण्यांत ज्यांच्या आयुष्याचे दिवस गेले आहेत व जात आहेत त्यांना मानवगृह्यसूत्र उपलब्ध कां व्हावें? आणि आश्वलायनगृह्यसूत्र तरी कां समजावें? सूत्रं वगैरे उपलब्ध करून व समजून घेण्याचे मार्ग वेगळे आहेत. तीं समजून घेण्याला एकनिष्ठपणानें कांहीं आयुष्य खर्च करावें लागतें आणि नेहमीं थोडा बहुत तरी व्यासंग करावा लागता. धर्मशास्त्र समजून घेण्याचा उद्देश न धरितां यथेष्ट वर्तनाला आडकाठी हात असल्यामुळें कांठ्याप्रमाणें डोळ्यांत सलणाऱ्या धर्माभिमानी लोकांवर कसें बसें तोंड सोडितां यावें येवढ्याच उद्देशानें मोडकीं तोंडकीं कांहीं वचनं हातीं लाभतील तशीं गाळाकरून सर्वज्ञतेची घमंड मारू पहाणाऱ्याला कांहीं एक खरें खरें उपलब्ध होण्याचा अगर खरें खरें समजण्याचा मुळींच संभव नाही.

मानवगृह्यसूत्र उपलब्ध आहे व तें छापलेंलेही आहे. तें कदाचित् येथेही कांठें मिळेल ; परंतु अमुकच ठिकाणीं मिळेल असें जर नक्की समजण्याची कोणाला आवश्यकता असल तर बडोदें मुद्दामीं सयाजीरावमहाराज गायकवाड यांच्या जुन्या वाड्यांत दुसऱ्या मजल्यावर सपतराव लायत्ररीं ह्मणून एक पुस्त-

कालय आहे. त्या पुस्तकालयांत गृह्यसूत्रासह सर्व मानवसूत्राचें एक पुस्तक पोथीच्या आकाराचें देवनगरी लिपींत छापिल्याचें सुमारं पांच सहा वर्षांपूर्वीं माझ्या पाहण्यांत आलें आहे.

“ मनुस्मृतीसंबंधानें वांटाघाट करण्याकरितां सुधारक वगैरे पत्रकर्त्यांनीं जागा देण्याचें कबूल केल्यास, तीं भरून काढणारीं माणसं मराठी मूळखांत आज मुळींच सांपडणार नाहीतशीं नाहीत. ” इतकेंच ह्या विषयासंबंधान व्याख्यात्यांनीं आपल्या श्रोत्यांना व वाचकांना आश्वासन देऊन ठेविलें आहे, तें अगदीं बरोबर आहे. कारण, व्यासंग वगैरे करण्याच्या खटपटींत यत्किंचित्ही न पडतां उपनिषदांची मीमांसा ह्या नांवाखालीं असंबद्ध मजकुरानें ओतप्रोत भरलेली ऐतरेयउपनिषद् वगैरे पुस्तकें निरपेक्ष बुद्धीनें तयार करणारी मंडळी आणि त्याचप्रमाणें कागद, छपाई वगैरेला लागणाऱ्या किंमतीच्या शतांशालाही पात्र नसलेल्या मजकुरानें भरलेलीं तीं पुस्तकें छापून काढणारी मंडळीही जर खुद्द मंत्रईमध्येच आहेत तर व्याख्यात्यांनीं देऊन ठेविलेल्या ह्या आश्वासनासंबंधानें तरी निदान त्यांच्या श्रद्धालु श्रोत्यांनीं निराश होण्याचें कारण नाही; इतकेंच ह्या विषयासंबंधानें मीही सांगून ठेवितों आणि त्यांच्याचप्रमाणें मीही आतां ‘ चातुर्वर्ण्य ’ ह्या त्यांच्या तिसऱ्या विषयाकडे वळतो.

पूर्वार्ध समाप्त.

॥ श्रीः ॥

भारतीय व्याख्यानमाला, मुंबई.

व्याख्यान पहिलें.

उत्तरार्ध.

(मुंबई येथील हेमंतोत्सवव्याख्यानमालेच्या पहिल्या
व्याख्यानांत ब्राह्मणांना झालेल्या)

सवालांस सप्रमाण उत्तर.

उत्तर देणार

काशीनाथ वामन ढेले.

३ चातुर्वर्ण्य. ४ शणानां त्वा.
५ अष्टका ६ ब्राह्मण.

मोदवृत्त छापखाना वाई.

जानेवारी १८९९

किंमत दोन आणे.

रामायण, गीता व भारत.

मोदवृत्तः—ह्या साप्ताहिक पत्रांत राजकीय व धार्मिक विषय येत असून ग्राहकांना श्रीवाल्मीकिरामायण व सुश्रुत हे ग्रंथ भाषांतरासह (दोन्ही मिळून प्रतिवर्षी सुमारे ८०० पृष्ठे मोहोरेदार कागदावर छापिलेलीं) मिळत असतात. ह्या ८०० पृष्ठांसह पत्राची वर्षाची अगाऊ वर्गणी फक्त दोन रुपये असून परगांवच्या ग्राहकांना टपाल हंशील रीतीप्रमाणे वेगळे द्यावे लागते. आजपर्यंत श्रीवाल्मीकिरामायणापैकी बालकांड, अयोध्याकांड व अरण्यकांड हीं तीन प्रकरणे संपून चवथें सुरू आहे.

आर्यधर्मरहस्यः—ह्या डेमी अष्टपत्री ४० पृष्ठांच्या मासिकपुस्तकांत भगवद्गीता येत असते. प्रथमतः गीतेतील श्लोकः नंतर त्या श्लोकांचें सरळ व सुबोधक मराठी भाषांतर; गीतेवरील संस्कृत व प्राकृत अद्वैतपंथी टीकांना मुख्य आधारभूत असलेले श्रीमच्छंकराचार्यांचें भाष्य; नंतर सदरहू भाष्यांचें सरळ व सुबोध भाषांतर; स्थलविशेषी भाष्यांचें स्पष्टीकरण आणि भाष्याला धरून नसलेल्या गीतेवरील अद्वैतपंथी टीकांचा युक्तायुक्त विचार; ग्रंथप्रमाणे विषयांचा क्रम ठेविला आहे. मासिक पुस्तकाचें पहिलें वर्ष

संपूर्ण होऊन दुसऱ्या वर्षाचे ३ अंक प्रसिद्ध झाले आहेत. वर्षाची अगाऊ वर्गणी ८० ह० सह २८६ आहे.

आर्यधर्मदर्पणः—उत्तम मोहोरेदार कागदावर नियमितपणे प्रसिद्ध होत असलेल्या ह्या रॉयल अष्टपत्री ४८ पृष्ठांच्या मासिक पुस्तकांत ज्ञानांचें अनादि भांडार लपून महशूर असलेले श्रीमहाभारत, अध्यात्मविषयक ग्रंथापैकी प्रमुख योगवासिष्ठ आणि धर्मशास्त्रविषयक ग्रंथांचें शिरोभागी असलेला पराशरमाधव हे ग्रंथ सरळ व सुबोध मराठी भाषांतरासह प्रसिद्ध होत असतात. मासिक पुस्तक सुरू झाल्यास ४ वर्षे संपूर्ण होऊन पांचवें चालू आहे. इतक्या अवधीत श्रीमहाभारतातील आदिपर्व व सभापर्व हीं दोन पर्वे संपूर्ण झालीं असून तिसरें वनपर्वही संपत आलें आहे आणि योगवासिष्ठाचीं पहिलीं दोन प्रकरणे संपून तिसरें सुरू आहे. मासिक पुस्तकाची वर्षाची अगाऊ वर्गणी ८० ह० सह ४८६ आहे. मागील वर्षांचें सर्व अंक ग्राहकांना जास्त किंमत न पडतां १२ अंकांना ४८६ ह्या किंमतीतच मिळण्याची सवड ठेविली आहे.

काशीनाथ वामन लेले,
वाई, जि. सातारा.

॥ श्रीः ॥

ब्राह्मणांना केलेल्या सवालांस उत्तर.

३ चातुर्वर्ण्य.

“ चातुर्वर्ण्य ह्यणजे काय ” असा मुख्य सवाल व्याख्यात्यांनीं प्रथमतः केलेला आहे; परंतु, ह्या सवालार्थें उत्तर देण्यास निदान कमींत कमी दोन तास लागणार तेव्हां चातुर्वर्ण्य मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ह्या गीतावचनासंबंधानें कांहीं दिवसांपूर्वी मुंबई येथील ब्राह्मणसभेंत जे मीं चार शब्द श्रुतिस्मृतींच्या आधारानें सांगितले होते त्यांवरच ह्या प्रसंगीं हवाला देणें मला भाग पडत आहे. त्यासंबंधार्थें पुस्तक वेगळेंच छापिलेंलें आहे. श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराण, भगवद्गीता वगैरेंतील आणि श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, श्रीसमर्थ रामदासस्वामी, श्रीमद्भगवद्भक्त तुकाराममहाराज यांच्या ग्रंथांतील आधार देऊन वर्णव्यवस्थेचा निर्णय मीं यथामति केलेला आहे आणि त्यांतच विश्वामित्राच्या शरीराशीं क्षत्रियबीजाचा संबंध नाही हें महाभारतादि ग्रंथांतील आधार

देऊन सप्रमाण सिद्ध केले आहे. चातुर्वर्ण्या-शिवाय इतर जातींचा विचार त्या लेखांत करण्याचें प्रयोजन नसल्यामुळे तो केलेला नाही. ह्यास्तव, तेवढा विचार मात्र येथें थोडक्यांत करितों.

“ शास्त्रानें सांगितलेलें चातुर्वर्ण्य निराळें, शास्त्रांत कोठेंही न आढळणारा अठरापगड जातिभेद निराळा, अठरापगड जातिभेदावर बसविलेला आजचा जातिभेद निराळा. ” असें व्याख्यात्यांनीं ह्या विषयाच्या आरंभींच ह्यणून ठेविलें आहे. ह्या त्यांच्या ह्यणण्यावरून आणि ह्या विषयासंबंधानें पृढंही जो कांहीं त्यांनीं शेंवटपर्यंत मजकूर लिहिला आहे त्यावरून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र ह्या चार वर्णां-शिवाय कसल्याही प्रकारचा जातिभेद धर्मशास्त्रांत नाही असा ह्यांचा पूर्ण ग्रह झालेला दिसत आहे. परंतु, हाही ह्यांचा ग्रह अज्ञानमूलक आहे. रुद्राध्यायांतील चवथ्या अनुवाकामध्ये क्षत्ता,

तक्षा, रथकार, कुलाल, कर्मार, पुंजिष्ट जात), २३ वैद (जाळ्यांवर उपजीविका
निषाद व मृगयु अशा वेगवेगळ्या जातींचे करणारी एक जात), २४ शौष्कल, २५ कैवर्त,
उल्लेख केलेला आहे. तक्षा व रथकार ह्य २६ मार्गार २७ आंद, २८ मैनाल, २९
सुतारांतील जाति आहेत, क्षत्ता ह्यणजे कोणर्त पर्णक (धीवरापासून पर्णकापर्यंतच्या कोळ्यां-
जात हे " क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः " ह्य तील भिन्न भिन्न ९ पोटजाति आहेत),
अमरकोशांत स्पष्ट केले आहे, कुलाल ह्यणजे ३० किरात, ३१ ऋतुल (भाट), ३२ अजिन
कुंभार, कर्मार ह्यणजे लोहार, पुंजिष्ट संधाय (चांभार), ३३ चर्मण (चांभा-
ह्यणजे कैवर्त नांवाचा चांडालांतील एक भेद रांतील एक जात), ३४ पुष्कस, ३५ वा-
निषाद ह्यणून भिलांतील एक जात आहे णिज, ३६ हिरण्यकार (सोनार), ३७
आणि मृगयु ही जात व्याध ह्या नांवाने प्रसिद्ध गोघात (खाटिक) व ३८ चांडाल. असो.
आहे. पुष्कस, चांडाल वगैरेचा उल्लेख छांदोग्य ह्या इतक्या जाति एकका जातींतील नऊ
बृहदारण्य वगैरे उपनिषदांतून आलेला आहे नऊ पोटजातींपर्यंत सुद्धां प्रत्यक्ष आज ब्राह्म-
आणि यजुर्वेदामध्ये ब्राह्मणभागाच्या तिसऱ्या णांना मुखोद्गत असलेल्या वेदामध्ये असतांना
कांडांतील चवथ्या प्रपाठकामध्ये कांहीं प्रस " शास्त्रांत कोठेही न आढळणारा अठराप-
गाने बऱ्याच जातींचा उल्लेख केलेला आहे गड जातिभेद निराळा, अठरापगड जातिभे-
त्यांतील कांहीं ह्या ठिकाणीं सांगतो. १ मागध दावर बसविलेला आजचा जातिभेद निराळा. "
२ सूत, ३ रथकार, ४ तक्षा, ५ कुलाल असें लिहून विचान्या ब्राह्मणांवर व्याख्यात्यांनीं
६ कर्मार, ७ मणिकार (ह्यणजे विंधारी वगैरे हवा तसा अपशब्दांचा वर्षाव करणे योग्य
८ मृगयु, ९ पेशस्कार (ह्यणजे सोनारांतील आहे कीं काय हे ठरविण्याचे काम मी निर्म-
एक पोटजाति), १० पुंजिष्ट (कैवर्त ह्यणून स्सर व धर्मशील लोकांवरच सोपवितों. व्याख्या-
प्रसिद्ध असलेली चांडाल जातींतील एक पोट- त्यांनीं प्रथम दर्शनीं वर निर्दिष्ट केलेले
जाति), ११ निषाद, १२ विदलकार विधान केल्यानंतर गीतेतील वर्णव्यवस्थावि-
(बुरुड), १३ क्षत्ता, १४ वासःपल्पूळ षयक वचनाचा आपल्या समजुतीप्रमाणें
(परटीण), १५ रजयित्री (रंगारीण) विचार करून शेवटीं ब्राह्मण ह्यणविणारांस
१६ गोपाल (गधळी), १७ अजपाल बरचसे सवाल केलेले आहेत. व्याख्याते ह्यण-
(धनगर), १८ अविपाल (धनगरांती- तात " रानडेभांडारकरप्रभृति मंडळीस शास्त्र
लच एक भेद), १९ सुराकार (भंडार नकोसें नाही, त्यांस चातुर्वर्ण्य नकोसें झालेले
वगैरे), २० अयस्ताप (लोहारांतील एक मानण्यास आधार नाही. रानडेभांडारकर-
जात), २१ धीवर (कोळी) २२ दाश प्रभृति मंडळीस जातिभेद नको आहेसा वाटतो.
(गळ टाकून मासे धरणारी एक कोळ्यांतील ज्यांस शास्त्र हवे त्यांस जातिभेदच नकोसा

वाटेल, चातुर्वर्ण्य नकोसें वाटेल कसें ? ज्यांस रुढी हवी आहे, शास्त्र नको आहे त्यांची दृष्टि आजच्या जातिभेदाच्या पलीकडे जाणार कशी ? तर मग धर्मबुडवे कोण ? शास्त्रांतले चातुर्वर्ण्य हवे ह्यणणारे रानडेभांडारकरांसारखे सुधारक ? कीं शास्त्रांत नसणारा जातिभेद हवा ह्यणून रानडेभांडारकरांचा द्वेष करणारे असुधारक ? ” ह्या प्रश्नांची उत्तरे वर निर्दिष्ट केलेल्या श्रुतीतील जातिभेदाकडे लक्ष्य दिलें असतां कोणालाही देतां येण्यासारिखीं असल्यामुळे तीं देत वसून मी समेचा वेळ घेऊं इच्छीत नाहीं.

व्याख्यात्यांनीं मॅक्समूलर, लॉर्ड किचिनेर व पी०ओ० कंपनीचे चालक ह्यांची गणना अनुक्रमेण ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्यांत केली आहे. त्याप्रमाणे ह्यांच्या मतान त्यांतील ठरलेल्या द्विजांतमाशीं सोयरीक केल्यास अडथळा करण्याची माझी इच्छा नाही व ह्यासंबंधानें मला कांहीं विशेष सांगायचेही नाही. ब्राह्मणादिवर्णव्यवस्था उत्पत्तिसिद्धच आहे व ती तशी धरल्यावाचून गत्यंतरच नाही हें मी वर निर्दिष्ट केलेल्या चातुर्वर्ण्यसंबंधीं लेखांत श्रुतिस्मृतिप्रभृतीचे अनेक आधार देऊन सिद्ध केलेले आहे; ते जिज्ञासूंनीं लक्ष्यपूर्वक वाचून पहावें येवढेंच मला सांगून ठेवावयाचें आहे.

“ विवाहाचें वय कोणतें व विवाह कोणा-कोणामध्ये ? ” हा व्याख्यात्यांच्या चातुर्वर्ण्य ह्या तिसऱ्या विषयाचा दुसरा पोटविषय होय. ह्या सवालाचेंही सप्रमाण व सयुक्ति उत्तर १०।५ पळांत देतां येणार नाही

* सुमारे ५ वर्षांपूर्वी विवाहकालनिर्णय ह्या नांवानें मीं एक लेख प्रसिद्ध केलेला आहे व त्यांत विवाहकालसंबंधानें श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराणें, ज्योतिःशास्त्र, कामशास्त्र वगैरे-तून आढळणाऱ्या शेंदोनशें प्रमाणांचा यथामति विचार करून ब्राह्मणकन्येच्या विवाहाचें वय कोणतें, क्षत्रियकन्येच्या विवाहाचें, वय कोणतें वगैरे प्रकारचा निर्णय त्या प्रमाणांच्या आधारानें केलेला आहे. ह्या लेखावरच हवाला देणें ह्या ठिकाणीं मला भाग आहे. यजुर्वेदांमध्ये चतुर्थीकर्म सांगितलें आहे; त्यावरून चतुर्थीकर्माचा अर्थ भलताच समजून कांहीं आधुनिक लोक विवाहसमयीं ब्राह्मणकन्या रजोदर्शन झालेली पाहिजे, असें जें सिद्ध करूं पाहतात तें किती अज्ञानमूलक व धाष्ट्याचें आहे हेही त्या लेखांत चतुर्थीकर्मसंबंधीं सूत्राचा सरळ अर्थ काय होतो तो दर्शवून सप्रमाण सिद्ध केले आहे. आश्वलायनगृह्यसूत्रांत कमींत कमी त्रिरात्र ब्रह्मचर्य पाळण्यास सांगितलें आहे. ह्यावरूनही कन्या रजोदर्शन झाले-

* सद्योवधू व ब्रह्मवादिनीं असे जे दोन प्रकारचे पूर्वकल्पांत स्त्रियांमध्ये असत त्यांपैकी कांहीं सद्योवधूचेंही उपनयन करून लगेच विवाह करण्याची शास्त्रानुज्ञा होती असें धर्मशास्त्रग्रंथांत आढळतें. सबब, सद्योवधूना उपनयनाची अनुज्ञाच पूर्वकल्पीं नव्हती असें जे पूर्वी दर्शविलें गेलें आहे तें चरोबर नाही. वेदाध्ययन व तदंगभूत ब्रह्मचर्य हीं सद्योवधूना अनुज्ञात नव्हतीच. सच्छूद्रांमध्ये ज्याप्रमाणें लग्न ठरलें असतां पुरुषाचें पुराणोक्त मंत्रांनीं उपनयन करून लगेच विवाह करण्याचा प्रघात आहे त्याचप्रमाणें पूर्वकल्पीं (कांहीं कोट वर्षांपूर्वी) लग्न ठरलें असतां कांहीं सद्योवधूचेंही प्रथम अमंत्रक उपनयन करून लगेच लग्न करण्यास शास्त्रानुज्ञा होती असें दिसतें.

लीच असली पाहिजे, असें जे कांहीं आधुनिक ह्यणत असतात त्यांच्याही ह्यणण्याचें वैयर्थ्य त्या लेखांत सप्रमाण त्यांच्या पदरांत टाकिलें आहे.

“ आश्वलायनां वधूवरांच्या वर्णाचा उल्लेख विलकूल न करितां त्यांच्या कुळाची मात्र परीक्षा सांगितली आहे. अर्थात्च वधूवरांच्या कर्माकडे आश्वलायन दृष्टीच पोचवीत नाही. जशी वधू तसा वर, हीं उभयतां विवाहित स्त्रीपुरुषांपासून जन्मलेलीं असावीं, इतकेंच आश्वलायन ह्यणता. ही ऋग्वेद्यांची वाट. ” असें ह्यणून व्याख्यात्यांनीं आपल्या समजूती-प्रमाणें आश्वलायनगृह्यसूत्रासंबंधानें एक अपूर्ण सिद्धांत ठोकून देऊन विद्याच्या ऋग्वेदी ब्राह्मणांची एका टाकासरशी वासलात लावून टाकिली आहे. परंतु, व्याख्यात्यांचें हेंही विधान निव्वळ अज्ञानमूलक आहे. आश्वलायनमुनींनीं वधूवरांच्या वर्णाचा उल्लेख केला आहे. इतकेंच नव्हे ; परंतु, वधू व वर यांचें, मातेकडून व पित्याकडून मागल्या दहा दहा पिढ्यांपर्यंत, उत्कृष्ट प्रकारचें ब्राह्मण्य आहे किंवा नाही ह्याचा पुरा पुरा तलास लावून नंतर विवाह करण्याची अवश्यकता आश्वलायनांनीं आपल्या सूत्रांत दर्शविली आहे आणि प्रसंगापात्त पूर्वी सांगून टाकिलेल्या मजकुरावर ह्या ठिकाणीं हवाला देऊन टाकिला आहे. कुल मग्रे परीक्षत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् असा मजकूर आश्वलायनगृह्यसूत्रांत आहे. ह्यात ये मृतृतः पितृतश्चेति असें ह्यणून जो पूर्वीच्या मजकुरावर हवाला दिलेला आहे तो मजकूर यणंप्रमाणें:—

ये मातृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठित-
विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो
वा ब्राह्मण्यं निनयेयुः पितृतश्चैके ।

व्याख्यात्यांनीं आश्वलायनगृह्यसूत्राप्रमाणें स्वमत्यनुसार आपस्तंब व पारस्कर गृह्यसूत्रांची वांटाघाट केल्यानंतर शेवटीं त्यांच्या ह्यणण्या-प्रमाणें “ आजच्या सुधारकांस गृह्यगुल्या होण्याकरितां आणि असुधारकांस रडें कोसळूं लावण्याकरितां ” त्यांनीं प्रतिलोमविवाह करण्याची शास्त्रीय पद्धति फार प्राचीन काळापासून आहे असें आपल्या समजूतीप्रमाणें मिद्ध करून देवयानीशीं ययातिराजाच्या झालेल्या विवाहाकडे बोट दाखविलें आहे, तें कितपत योग्य आहे तें पाहूं.

कच अध्ययन संपल्यानंतर परत जाऊ लागला असतां शुक्रकन्या देवयानीनें त्याला आपलें पाणिग्रहण करण्याविषयीं गळ घातला; परंतु, ती गुरुकन्या असल्यामुळें धर्मदृष्ट्या आपली भगिनी आहे असें समजून ती गाष्ट जेव्हां त्यानें नाकारिली तेव्हां “ तुझी विद्या तुला सफल व्हावयाची नाही. ” असा तिनें त्याला शाप दिला व तो ऐकून घेऊन त्यानेंही तिला “ कसाही प्रसंग आला तरी कोणीही ऋषिपुत्र तुझे कधीही पाणिग्रहण करणार नाही. ” असा शाप दिला. पुढें शर्मिष्ठनें देवयानीला विहिरींत लोटून दिलें असतां ययातिराजानें तिचा हात धरून तिला बाहेर काढिलें आहे आणि ह्या गोष्टीलाही कांहीं दिवस लोटल्यावर पुनरपि ययातिराजा त्याच

प्रदेशावर आला असतां देवयानी त्याने पाहिली व तिची वास्तपुस्त केली. तेव्हां देवयानीने आपले पाणिग्रहण करण्याविषयी ययाति-राजाची प्रार्थना केली; परंतु, ब्राह्मणकन्येचे पाणिग्रहण क्षत्रियाने करणे हे धर्मशास्त्राला विरुद्ध असल्यामुळे ययातीला ते संमत झाले नाही आणि “ तुझे पाणिग्रहण करण्यास मी योग्य नाही. कारण, हे देवयानि, तुझ्या पित्याशी क्षत्रियांना विवाहसंबंध करितां येत नाही. ” असे त्याने तिला सांगूनही टाकिले.

विद्धयौशनसि भद्रं ते न त्वामहोष्मि
भाविनि । अविवाह्या हि राजानो देव-
यानि पितृस्तव ॥ १८ ॥ अ० ८१, आदिपर्व.
तथापि काहीं बोलणे झाल्यावर देवयानी
फिरून त्याला हाणाली “ माझ्या हाताला
पूर्वी दुसऱ्या कोणाचाही स्पर्श झालेला नाही.
तुंच प्रथम माझ पाणिग्रहण केलेले
आहेस ह्याजे हात धरिला आहेस
आणि ह्यानच मी तुला वरीत आहे. कारण,
दुसरा पुरुष माझ्यासारख्या विचारी स्त्रीचे
आतां कसे बरे पाणिग्रहण करील. ? ”

पाणिधर्मो नाहुपायं न पुंभिः सेवितः
पुरा । तं मे त्वमश्रुहीरश्रे वृणोमि त्वामहं
ततः ॥ २१ ॥ कथं नु मे मनस्विन्याः
पाणिधन्यः पुमान्स्पृगेत् ।

[अ० ८१, आदिपर्व.

ह्या सार्ध श्लोकाचा अर्थ विशेष लक्ष्यांत
ठेवण्यासारखा आहे. असा. असे होतां होतां ।

“ तुझ्या पित्याने तुला दिल्यावांचून मी तुझे
पाणिग्रहण करणार नाही. ” इतक्यावर जेव्हां
गोष्ट येऊन ठपली तेव्हां देवयानी हाणाली
“ ठीक आहे, ते माझ्याकडे लागले; पित्याने
दिल्यावरच तू माझा स्वीकार कर. मी तुला
वरिलेच आहे तुझे मागणे नसनांना पित्याने
दिल्यावर माझा स्वीकार करण्याला तुला काय
भिति आहे ? ” असे देवयानीने सांगितल्या-
वर देवयानी शूकाचार्याकडे गेली आणि
हाणाली “ बाबा, ह्या राजाने माझे पाणि-
ग्रहण केले आहे. ह्यास्तव, मी आपणाला हात
जाडिते, मला आपण ह्याला अर्पण करा. मी
ह्या जगतामध्ये ह्यावांचून दुसरा कोणीही
पति वरणार नाही. ”

हे देवयानीचे निकराचे बोलणे सहेतुक
ऐकून घेतल्यानंतर शूकाचार्यांनी ययाति-
राजाला देवयानीचे पाणिग्रहण करण्यास सांगि-
तले आणि ते सांगतांना हिने तुला वरिले
आहे, ही कन्या माझी लाडकी आहे आणि
ही मी तुला दिली आहे असेही त्याला त्यांनी
कळविले.

वृत्तोनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेषया ।
गृहाणेयां मया दत्तां महिषीं नहुषा-
त्मज ॥ ३२ ॥ अ० ८१ आदिपर्व ॥

परंतु, इतके जरी झाले तरी ब्राह्मणकन्येचे
पाणिग्रहण करणे ही गोष्ट भयंकर आहे असे
समजून तो शूकाचार्यांना हाणाला “ महा-
राज, ही गोष्ट करण्यामध्ये वर्णसंकरसंबंधी

घडणारें हें भयंकर पातक मला लागूं नये, घेवटी माझी आपणांस प्रार्थना आहे.

अधर्मो न स्पृशेदेष महान्मामिह भार्गव ।
वर्णसंकरजा ब्रह्मन्निति त्वां प्रवृणो-
म्यहम् ॥ ३३ ॥

ही राजाची प्रार्थना ऐकून घेतल्यानंतर “मी तुला पातकांपासून मुक्त करितों; ह्या विवाहासंबंधानें तूं मनामध्ये काळजी बाळगूं नकोस. मी तुझे पातक नाहीसं करीन.” असे जेव्हां शुक्राचार्यांनी त्याला स्पष्टपणें सांगितलें तेव्हां त्यानें देवयानीचा स्वीकार केला. ह्याप्रमाणें महाभारतांत मजकूर आहे. तेव्हां प्रतिलोमविवाह होणें ही गोष्ट जर सशास्त्र असती तर ययातिराजाला इतके आढंवेढे घण्ट्याचें काय कारण होतें ? आणि शुक्राचार्यांसारिखे कर्तृमकर्तृमन्यथाकर्तुं समर्थ असलेले महर्षि सांगत असतांना “माझ्या मार्थी हा वर्णसंकराचा दाष घेऊं नये.” असें सांगण्याची तरी त्याला काय पंचाईत पडली होती ? शुक्राचार्यांच्यापुढें हा कोण माठा धर्मशास्त्राच्या गोष्टी सांगणारा लागून गेला होता ? बरे, शुक्राचार्यांनीं तरी “ब्राह्मणकन्येचें पाणिग्रहण क्षत्रियानें करणें ह्यांत मुळीच अधर्म होत नाही.” असें कां त्याला सांगितलें नाही ? “मी तुझे पाप नाहीसं करीन, मी तुला अधर्मापासून मुक्त करीन.” असें कां सांगितलें ? सारांश, अतिप्राचीनकाळीं सुद्धां प्रतिलोमविवाह करणें सर्वथा शास्त्रविरुद्धच असे, हेंच ह्या ययातीच्या आख्यानावरून सिद्ध होत आहे. “कोणीही ऋषिपुत्र तुझे कधींही

पाणिग्रहण करणार नाही.” असा प्रत्यक्ष देवगुरुंच्या पुत्राचा शाप झाल्यामुळें जर अशी गोष्ट घडून आली आहे तर शापामुळें घडलेली ही गोष्ट स्वाभाविक मानून प्राचीन काळीं प्रतिलोमविवाह सशास्त्र मानिला जात असे, असा सार्वत्रिक सिद्धांत ठोकून देणें कधींही योग्य होणार नाही. प्रतिलोमविवाह जर सशास्त्र असता तर “ऋषिपुत्र तुझे कधींही पाणिग्रहण करणार नाही.” ह्या कचाच्या शापांत कांहीं अर्थच रहाणार नाही. देवयानीला कथानें असा शाप दिला ह्यावरूनच प्रतिलोमविवाह शास्त्रविरुद्ध असल्याचें सिद्ध आहे. ह्याउपरही ह्या उदाहरणावरून प्रतिलोमविवाह सशास्त्र होता असें ज्याला मानावयाचें असेल त्याला—ययातिराजाचा पिता नहुष ऋषींच्या शापानें सर्प झाला हा आधार घेऊन पूर्वीचीं माणसें कांहीं दिवस मनुष्ययोनींत राहून लगेच सर्पयोनींत जात असत, असेंही सार्वत्रिक अनुमान काढण्याची पाळी येईल आणि पूर्वी जर असें होत होतें तर सांप्रतच्याही माणसांनीं निदान पांढानें सरपटत जाऊन चावाचावी तरी केलीच पाहिजे, असेंही प्रतिपादन करणें त्याला भागच पडेल त्याचप्रमाणें यादवांच्या कुलामध्ये ऋषींच्या शापामुळें एका पुरुषाला गर्भ राहून मुसळ झालें, हा आधार घेऊन “पूर्वी पुरुष गरोदर राहून त्यांना मुसळें होत असत.” असा हास्यास्पद सिद्धांत ठोकून देणें भाग पडेल आणि पूर्वी जर अशी गोष्ट खास होत होती तर सांप्रतच्या प्रत्येक पुरुषानें निदान दौर्हृदत्व ही स्थिति तरी अवश्य

आणण्याचा यत्न केलाच पाहिजे.” असंही बालिश विधान करण्यास त्याला तयार व्हावं लागेल. असो.

हा प्रतिलोमविवाहाचा मुद्दा आपल्या सम-जुतीने व्याख्यात्यांनी तिद्ध केल्यानंतर शेंवटी त्यांनी ब्राह्मण ह्यणविणारांना पुनरपि क्षपा-त्यांनं एकसारिखे सवाल केले आहेत. शास्त्रोक्त चातुर्वर्ण्याचा आश्रय करू पहाणारे सुधारक शास्त्रबुडवे कीं शास्त्रांत न सांगितलेला आजचा जातिभेद प्रतिपादन करणारे असुधारक शास्त्रबुडवे ? श्रुतिस्मृतिबुडवते कोण ?

श्रुतिस्मृतींत असणारें चातुर्वर्ण्य पाहिजे ह्यण-तात ते श्रुतिस्मृतींतला धर्म बुडवितात कीं श्रुति-स्मृतींत नसणारा जातिभेद पाहिजे ह्यणतात, ते श्रुतिस्मृतींतला धर्म बुडवितात ? शास्त्रांतल्या अनुलोमविवाहाची प्रवृत्ति करू पहाणारे सुधा-रक शास्त्रावर पाणी ओततात कीं शास्त्रा-बाहेरच्या जातिभेदांतल्या पोटजातीमधलाही विवाह डोळ्यांत सलणारे असुधारक शास्त्रावर पाणी ओततात ? ” असो. ह्या प्रश्नांची उत्तरे आतां कोणालाही देतां येण्यासारिखी आहेत.

४ गणानां त्वा

“ आप्यायस्व ” मंत्राचा पयःस्नानांत, “ दधिक्राव्णो ” चा दधिस्नानांत, “ गणानां त्वा ” चा गणपतीच्या ध्यानांत उपयोग होत असतो. या उपयोगाबद्दल जर कोणाची दौलतजादा करणें असेल तर ती आज असु-धारक ह्यणविणाऱ्या ब्राह्मणांचीच केली पाहिजे. या दौलतजादेचें भाग्य आज सुधारक ह्यणविणारे ब्राह्मण असतील त्यांच्या कपाळीं अणुभरही लागणें नाही;...श्रुतिस्मृतींनीं विहित केलेला जो धर्म तो आह्मां ब्राह्मणांचा “ सना-

तन ” धर्म कीं “ ‘ आप्यायस्व ’— पयःस्नानं समर्पयामि, ‘ दधिक्राव्णो ’—दधिस्नानं समर्प-यामि, ‘ गणानां त्वा ’—गुडे लंजोदरं वक्रतुंडं मोदकखादं मूषकवाहनं प्रतिष्ठापयामि, ‘ भीमा जाया ’— अरुधत्यै हरिद्राकुंकुमं समर्पयामि, ‘ शं नो ’—शनिदेवतायै दक्षिणां समर्पयामि ” ही अर्थशून्य भटांनीं वडाची साल पिंपळास व पिंपळाची साल वडास लावून मुसलमानी-मध्ये जन्म लागलेली लटपटपंची आमचा “ सनातन ” धर्म ? ज्यांस श्रुतिस्मृतींतला धर्म

हवासा वाटतो, त्यांस “ ब्राह्मण ” ह्यणवून घेण्याचा अधिकार कीं श्रुतिस्मृतींची निव्वळ मस्करी करणारी ही अर्थशून्य भटांची लटपटपंची हवीशी वाटते, त्यांस “ ब्राह्मण ” ह्यणवून घेण्याचा अधिकार ? ”

ह्याप्रमाणें वेदमंत्रांच्या विनियोगासंबंधानें व्याख्यात्यांनीं अलीकडल्या ब्राह्मणांवर हवा तसा ताशेरा झाडला असून अशा रीतीने मंत्रांचा विनियोग करण्यांत श्रुतिस्मृतींची निव्वळ मस्करी होत आहे असेंही आपलें मत ठोकून दिलें आहे; परंतु, अशा रीतीनें आजच्या ब्राह्मणांवर ताशेरा झाडणें व श्रुतिस्मृतींची थड्या होत आहे असें विधान ठोकून देणें योग्य नाही. ज्या मंत्रांच्या विनियोगाचीं उदाहरणें व्याख्यात्यांनीं दिलेलीं आहेत त्यांपैकीं प्रत्येकाला स्मृति वगैरेचा आधार आहे. मंत्रांच्या विनियोगासंबंधानें “ भटांकडे ” यत्किंचित्ही दाष नाही. श्रुतिस्मृतिविरहित धर्म व्याख्यात्यांना मान्य असल्यामुळें मंत्रविनियोगासंबंधानें जे कांहीं त्यांनीं प्रश्न केले आहेत त्यांना उत्तर देणें अगदीं सोपें आहे.

विनायकं गणानां त्वा दुर्गा वै जातवेदमे । वायो ये ते तथा वायुं घृतं घृतति चाम्बुग्म् ॥ या वां करोति संपूज्य द्वावप्येतौ तनोश्विनौ ।

ह्याप्रमाणें वसिष्ठस्मृतींत वचन आहेत. ह्या वचनांत मंत्रांचा विनियोग सांगितलेला असून ‘ गणानां त्वा ’ ह्या मंत्राचा विनियोग गणपतीकडे करण्यास सांगितलें आहे. अर्थात्

गणपतीच्या ध्यानाला वगैरे ‘ गणानां त्वा ’ ह्या मंत्राचा उपयोग होत असतो, ह्यांत स्मृतीची थड्या होत नसून स्मृतिविहित धर्माचेंच अवलंबन आहे ह्यांत शंका नाही. वसिष्ठ केव्हां झाले ? हिंदुस्थानामध्यें मुसलमानी अंगल झाल्यानंतर झाले किंवा मुसलमानी अंगलाच्या पूर्वी झाले, हें मला नक्की ठरवितां येणार नाही; तथापि वेदान्मध्ये वसिष्ठमुनींचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं आढळतो एवढें मात्र मी ह्या ठिकाणीं सांगून ठेवितों.

ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन्त वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत् ।

असें तैत्तिरीयसंहितेंतील तिसऱ्या कांडाच्या पांचव्या प्रपाठकांत आहे व त्याचा अर्थ— ज्या इंद्राचें प्रत्यक्ष दर्शन ऋषींना झालें नाही त्या इंद्राचें प्रत्यक्ष दर्शन वसिष्ठमुनींना झालें— असा आहे. वसिष्ठांचे पुत्र मृत झाल्याचा वृत्तांत इतिहास, पुराणें वगैरेंतून सविस्तर कथन केलेला आहे आणि वसिष्ठो हतपुत्रः असें वेदांतही ह्मटलें आहे. ‘ हतपुत्रः ’ ह्यणजे ज्याच्या पुत्रांचा वध झालेला आहे तो. वसिष्ठमुनींचा उल्लेख ऋग्वेदसंहितेंतही आहे. तस्मात्, वसिष्ठमुनि केव्हां झाले हें जरी सध्यांच्या पद्धतीप्रमाणें मला सांगतां आलें नाही तरी ऋग्वेद, यजुर्वेद वगैरेंमध्ये त्यांचा उल्लेख आढळतो ह्यावरून ते हिंदुस्थानामध्ये केव्हां झाले असावे ह्याचा काय तो निर्णय लोकांनींच ठरवावा. ग्रंथकर्त्यांचा काळ ठरविण्यासंबंधानें सांप्रत आधुनिक लोकांनीं जी पद्धति स्वीकारिली आहे तिचें अवलंबन केलें

असतां वसिष्ठांचा काळ वेदांच्या अलीकडला मानितां येणार नाहीं हें मात्र खास ठरतें वेद-वेद्यांमध्ये वसिष्ठ श्रेष्ठ आहेत आणि त्यांनीं ' गणानां त्वा ' ह्या मंत्राचा विनियोग गणपतीच्या पूजेकडे करण्यास सांगितलें आहे. तेव्हां ' गणानां त्वा ' ह्या मंत्राच्या विनियोगा-संबंधानें व्याख्यात्यांना जें कांहीं ह्मणावयाचें असेल तें त्यांनीं वसिष्ठमुनींना ह्मणावें. असा वसिष्ठमुनींचीं वर निर्दिष्ट केलेलीं वचनें मदन-रत्नप्रभृति धर्मशास्त्रविषयक प्राचीन ग्रंथांतूनही घेतलेलीं आहेत. पुरुषसूक्तामध्ये सांगितलेल्या मंत्रांनीं देवपूजा करण्याचा जो प्रघात आहे तोही अलीकडल्या " भटांनीं " पाडिलेला नाही. तो पराशरमुनींनीं आपल्या स्मृतीच्या तिसऱ्या अध्यायांत सांगितला आहे. पराशर-मुनि कव्हां झाले हें नक्की ठरवितां येणार नाही; तथापि वेदामध्ये त्यांचा उल्लेख आहे ह्यावरून श्रोत्यांनीं त्यांचा काल काय तो निश्चित ठरवावा.

स होवाच व्यासः पाराशर्यः ।

असें यजुर्वेदांत एक वाक्य असून ह्या वाक्यांत व्यासमुनींना पाराशर्य हें विशेषण दिलें आहे. ह्मणजे व्यासमहर्षींची योग्यता दर्शविण्याकरितां हे पराशर मुनींचे पुत्र असें ह्मटलें आहे. तेव्हां, पराशरमुनींचे पुत्र ह्मणून जर प्रत्यक्ष वेदव्यासांच्या योग्यतेत भर पडलेली आहे तर पराशरमुनींची गणना सध्यांच्या " अर्थशून्य भटांत " करितां येणार नाहीं हें श्रुतिप्रमाणांवरूनच सिद्ध आहे.

विनायकाय होतव्या घृतस्याहुतय-

**स्तथा । सर्वविघ्नापशान्त्यर्थं पूजये-
द्यत्नतस्तु तम् ॥ २० ॥ गणानां त्वेति
मन्त्रेण स्वाहाकारान्तमाहृतः । चतस्रो
जुहुयानस्मै गणेशाय तथाहुतीः ॥ २३ ॥**

अशीं पराशरस्मृतीतील दुमऱ्या अध्या-यांत वैश्वदेवप्रकरणीं वचनं आहेत. त्यांचा अर्थ यणेंप्रमाणें:—

विनायकाच्या उद्देशानें आज्याहुति घालाव्या आणि सर्व विघ्नांचा नाश व्हावा एतदर्थ प्रयत्न-पूर्वक त्याचें पूजन करावें २२. ' गणानां त्वा ' ह्या स्वाहाकारांत मंत्रांन आदृग्पूर्वक त्या गणशाला उद्देशून चार आहुति घाल्याव्या २३. ' गणानां त्वा ' ह्या मंत्राचा उपयोग गणपतीच्या पूजेकडे होत असतो ह्याला धर्मशास्त्राचीं प्रमाणें आणखीं हवीं तितकीं देतां येतील; परंतु, ' गणानां त्वा ' ह्या सदराखालीं व्याख्यात्यांनीं सध्यांच्या ब्राह्मणांवरजे आरोप केलेले आहेत ते व्यर्थ आहेत हें पूर्णपणें ह्या दिलेल्या प्रमाणांवरून सिद्ध होत असल्यामुळे आणखी प्रमाणें देण्यांत मला कांहीं अर्थ दिसत नाही. " लंबोदर व वक्रतुंड ही देवता वेदाच्या बाहेरची आहे. " अशा अर्थाचें एक विधान व्याख्यात्यांनीं केलेलें आहे तें चुकीचें आहे. यजुर्वेदामध्ये—

**तत्पुरुषाय विद्महे । वक्रतुण्डाय धीमहि ।
तन्नो दन्तिः प्रचोदयात् ।**

असा गणपतीचा गायत्रीमंत्र पठित आहे आणि ह्यांत वक्रतुण्ड हा शब्द स्पष्ट आहे. गणपतिअथर्वशीर्षातही

एकदन्ताय विद्महे। वक्रतुण्डाय धीमहि।
तन्नो दन्तिः प्रचोदयात् ।

असा गणपतीचा मंत्र आहे. 'गणानां त्वा' हा मंत्र उघड ब्रह्मणस्पतीस उद्देशून आहे व ह्या मंत्रांतला गणपति शब्द गणांचा पति ह्यणजे समुदायांचा स्वामी ह्या अर्थी वापरिला आहे." असे व्याख्यात्यांनीं ह्मटले आहे ते खरे आहे; परंतु, ब्रह्मणस्पति ह्यणजे गणपति हेंही 'गणानां त्वा' ह्या मंत्रा-वरूनच सिद्ध होत असून गणपति = गणांचा पति = समुदायाचा स्वामी अशीच समज सांप्र-तच्या ब्राह्मणांचीच नव्हे, परंतु, यच्चयावत् हिंदूंची असून ह्या समजृतीप्रमाणें त्यांचें प्रत्यक्ष वर्तनही दृष्टी पडत आहे.

सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजक-
र्णकः । लम्बादरश्च विकटा विघ्न-
नाशो गणाधिपः । धूम्रक्रेतुर्गणाध्यक्षा
भालचन्द्रो गजाननः ॥

हीं चारा नांवे कोणत्याही कृत्याच्या आरंभीं उच्चारण्याचा सशास्त्र प्रघात आहे. हीं चारा नांवे गणपतीचीं असून 'गणाधिप' आणि 'गणाध्यक्ष' हीं ह्यांतील दान नांवे तर गणांचा पति, समुदायांचा स्वामी, मेळ्यांचा अधिपति वगैरे प्रकारचा अर्थ स्पष्ट दर्शवि-णारी आहेत. तेव्हां 'गणानां त्वा' ह्या मंत्राचा विनियोग गणपतीच्या पूजेकडे हात अतल्याबद्दल व्याख्यात्यांना अचंबा कां वाटावा हें मला समजत नाही. गणपतीच्या स्वरूपा बद्दल लोकांची जी समजूत आहे ती अगदीं 'गणानां त्वा' ह्या मंत्राला अनुसरूनच

आहे. 'गणांचा = समुदायांचा = मेळ्यांचा पति तो गणपति हा 'गणानां त्वा' ह्या मंत्रांतील गणपति शब्दाचा अर्थ आहे व तसाच अर्थ गणपतीचे मेळे वगैरे करणारीं मुल्लेही समजत असल्याचें त्यांच्या वर्तनावरून सिद्ध होत आहे. 'गणानां त्वा' ह्या मंत्रांत "कवीनां कविम्" असें ह्मटले आहे आणि गणपति हाच सर्व विद्यादाता अशी लोकांची समजूत आहे. "ब्रह्मणां ज्येष्ठराजम्" असें 'गणानां त्वा' मंत्रांत आहे. ब्रह्म ह्यणजे वेद = विद्या. विद्यांचा मुख्य अधिपति असा 'ज्येष्ठराजं ब्रह्मणाम्' ह्या पदांचा अर्थ होत आहे आणि गणपति हाच सर्व विद्यांचा अधि-पति व ह्याच्या पूजनानेच विद्या प्राप्त होते, असा समज थारांचाच नव्हे परंतु, लहान पौरांचाही आहे. हिंदुस्थानामध्ये गणपतीचे मेळे कर-ण्याचा जो प्रघात आहे त्यालाही 'गणानां त्वा' ह्या मंत्राचा आधार आहे, असें ह्यणतां येईल.

ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपे-
द्रामकामो ब्रह्मणस्पतिमेव स्वेन भागधे-
यनाप धावति स एवास्मै सजातान्प्रय-
च्छति श्राग्धेव भवति गणवती याज्या-
नुवाक्ये भवतः सजातैरवेनं गणवन्तं
कराति ।

असें तैत्तिरीयसंहितेतील दुमन्या कांडाच्या तिमन्या प्रपाठकांत सांगितले आहे. त्याचा अर्थ गणपतीच्या मेळ्यासंबंधानें विशेष लक्ष्यांत ठवण्यासारिखा असल्यामुळे तो यथे दतो.

"ग्रामकाम जो असेल त्यानें ब्राह्मणस्पत्य

इष्टि करावी; ह्यणजे ब्रह्मणस्पतीला त्याच्याकडून हविर्भाग मिळतो आणि असें झालें असतां तो ब्रह्मणस्पति त्या यजमानाला सजात देतो आणि ब्रह्मणस्पतीनें सजात दिलें ह्यणजे यजमान ग्रामी होतो. ह्या इष्टीला याज्या पुरोनुवाक्या गणवती घ्याव्यात. ही इष्टि केली ह्यणजे यजमानाला सजातांच्या यांगानें ब्रह्मणस्पति गणवान् ह्यणजे समाजाधिपति करितो.

वरील श्रुतीचा ह्याप्रमाणें अर्थ होतो. परंतु, ग्रामकाम, सजात व ग्रामी ह्या शब्दांचा खुलासा शाल्यावांचून श्रुतीचें तात्पर्य नीट लक्ष्यांत येणार नाही. ग्राम ह्यणजे समाज=समुदाय. उदाहरणार्थः— गुणग्राम, इंद्रियग्राम वंगरे. लोकांचा समाज अथवा समुदाय जेथें रहाता त्याला ग्राम ह्यणत असतात, हें तर प्रसिद्धच आहे. ग्रामाधिपति ह्यणजे गांवाचा अधिपति= अर्थात् गावांत रहाणाऱ्या लोकांचा स्वामी देशाधिपति ह्यणजे देशाचा अधिपति= अर्थात् देशांत रहाणाऱ्या लोकांचा अध्यक्ष. जात = समानजातीय = एकाच जातीतील. एकाच धर्मातील. ग्रामी = गांवाचा अथवा लोकसमुदायाचा अधिपति = लोकाग्रणी = लोकांचा पुढारी; असें ग्राम, सजात आणि ग्रामी ह्या शब्दांचे अर्थ हातात. तेव्हां लोकांचा समुदाय अथवा गांव आपल्या हातीं असावा किंवा लोकसमाजानें आपल्या मतानें वागावे अशी इच्छा असणारा पुरुष हा ग्रामकाम ह्या शब्दाचा अर्थ होतो. “ लोकांचा पुढारी होण्याची ज्याची इच्छा असेल त्यानें ब्रह्मणस्पत्य इष्टि करून ब्रह्मणस्पतीला ह्यणजे

गणपतीला हविर्भाग द्यावा ह्यणजे तो ब्रह्मणस्पति अथवा गणपति सजातीय=समानधर्मी लोक त्याच्या स्वाधीन करितो आणि असें झालें ह्यणजे तो यजमान ग्रामी ह्यणजे लोकाग्रणी होतो. ह्या इष्टीमध्ये पुरोनुवाक्या आणि याज्या गणवती घ्याव्यात. गण हा शब्द ज्या ऋचमध्ये असतो त्या ऋचेला गणवती असें ह्यणतात. ‘ गणानां त्वा ’ ही ऋचा गणवती आहे आणि ह्याच ऋचनें हवन करण्याचा याज्ञिकांचा संप्रदाय आहे. याज्या ह्यणजे हवन करण्याचा मंत्र. पुरोनुवाक्या ह्यणजे हवन करण्याचे पूर्वी ह्यणावयाचा मंत्र. ‘ दधिक्राव्णो अकारिषं ’ ह्या ऋचेला सुरभिमती असें नांव आहे. कारण ह्यांत ‘ सुरभि ’ असें पद आहे.”

दधिक्राव्णो अकारिषमिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति (‘ दधिक्राव्णो अकारिषं ’ ही सुरभिमती ऋचा ह्यणावी.)

अशी यजुर्वेदानमध्ये श्रुति आहे. सारांश, सुरभि हें पद असल्यामुळे ‘ दधिक्राव्णो अकारिषं ’ ह्या ऋचेला ज्याप्रमाणें सुरभिमती असें नांव आहे त्याचप्रमाणें गण हें पद जिच्यामध्ये आहे त्या ऋचेला गणवती असें नांव आहे असो. ‘ गणानां त्वा ’ प्रभृति मंत्रांचा विनियोग ब्रह्मणस्पत्य इष्टीमध्ये आहे आणि त्या इष्टीचें फल गांवाचें अथवा लोकसमाजाचें अग्रणीत्व प्राप्त होणें हें आहे. तेव्हां ‘ गणानां त्वा ’ ह्या मंत्रांत ज्या देवतेचा उल्लेख केलेला आहे त्या देवतेचें यजन अथवा पूजन केलें असतां लोकाग्रणीत्व अथवा समाजाचा पुढारी-

पणा मिळत असतो असें श्रुतीचें तात्पर्य अर्थाची विशेष ओढाताण न करितां गणपतींच्या मेळ्यासंबंधानें निघत आहे, असें ह्यणण्यास चिंता नाही आणि गणपतीचें पूजन वगैरेसंबंधानें जे पुढाकार घेत असतात ते त्या मानानें लोकाग्रणी होत असतात असें प्रत्यक्ष प्रमाणावरून स्पष्टपणें सांगण्यासही मला विशेषशी हरकत दिसत नाही. असा. ' आप्यायस्व ' ह्या मंत्राचा विनियोग दुधाचा संबंध आला असतां आणि ' दधिक्राव्णो अकारिपं ' ह्या मंत्राचा विनियोग दह्याचा संबंध आला असतां करावा! अस स्मृतिप्रणेत्या महर्षींनी लिहून ठेविलें असल्यावरून ब्राह्मण करीत असतात. बृहत्पाराशरधर्मशास्त्राच्या सातव्या अध्यायांत पंचगव्य कोणत्या मंत्रांनी मिश्र करावे हें सांगितलें आहे:

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गो-
मयम् । आप्यायस्वेति वै क्षीरं दधि-
क्राव्णा दधि स्मृतम् ।

ह्या पराशरमुनींच्या वचनांत ' आप्यायस्व ' ह्या मंत्राचा विनियोग दुधाकड आणि ' दधिक्राव्णो ' ह्या मंत्राचा विनियोग दह्याकड करावा असें स्पष्ट सांगितलें आहे.

' शं ना देवी ' ह्या मंत्राचा विनियोग शनीचा संबंध आला असतां करावा असें स्मृतिसूत्रप्रणेत्या महर्षींनी सांगून ठेविलें आहे.

आकृष्णं न इमं देवा अग्निर्मूर्धा दिवः
ककुत् । उद्दध्यस्वेति च ऋचो
यथामुख्यं प्रकीर्तिताः । बृहस्पते अति-

यद्ग्यस्तथैवान्नात्परिष्कृतः । शं नो देवी-
स्तथा काण्डात्केतुं कृण्वन्निमास्तथा ।

अशी वचनं याज्ञवल्क्यमुनींनी लिहून ठेविली आहेत आणि त्या वचनांत नवग्रहांचे मंत्र सांगितलें असून ' शं नो देवी ' हा शनीचा मंत्र असें स्पष्ट सांगितलें आहे. तेव्हां ह्याचदल अलीकडल्या ब्राह्मणांची ' अर्थ-शून्य भट्टे ' हाणून निंदा करणें ह्यणजे पर्यायानें याज्ञवल्क्य, आश्वलायन वगैरे स्मृतिसूत्रप्रणेत्या मुनींचीच निंदा करणें आहे. तेव्हां " ज्यांस श्रुतिस्मृतींतला धर्म हवासा वाटतो त्यांस ब्राह्मण ह्यणवून घेण्याचा अधिकार कीं ज्यास श्रुतिस्मृतीची निव्वळ मस्करी.... हवीशी वाटते त्यास ब्राह्मण ह्यणवून घेण्याचा अधिकार ? " असा जा प्रश्न व्याख्यात्यांनी ' गणानां त्वा ' ह्या विषयाचे शेवटीं कला आहे त्याचें उत्तर मंत्रांच्या विनियोगासंबंधानें मुनिवचनांचे दिलेले आधार लक्ष्यांत घेऊन काय तें समजसे व धर्मशील गृहस्थांनीच घ्यावे अशी माझी त्यांस विनंति आहे.

मंत्रांतील शक्ति विशेषतः अर्थावर अवलंबून नसून मंत्रांतील वर्णांच्या आनपूर्वीवरच अवलंबून आहे हें जर ह्या व्याख्यात्यांना ठाऊक असते आणि जगत्प्रसिद्ध असलेले धर्मशास्त्रग्रंथ जर ह्यांना माहीत असते तर असला प्रश्न ह्यांनी केला नसता. ब्रह्मास्त्र, पाशुपतास्त्र वगैरे अस्त्रांचे मंत्र धनुर्वेदागर्ध्व सांगितले आहेत त्या मंत्रांचा अर्थ साप्रतच्या कोणत्याही शास्त्राला करितां येईल असें मला वाटत नाही. त्रैवर्णिकांना ज्या मंत्रांच्या योगानें

द्विजत्व प्राप्त होते ताच मंत्र उलटा हलटला ह्यणजे ब्रह्मास्त्र, पाशुपतास्त्र वगैरेंची सिद्धि होते असं धनुर्वेदांत सांगितलं आहे. हा मंत्र प्रत्येक द्विजाला येत असल्यामुळे त्याचा उल्लेख करण्याचं कारण मला दिसत नाही. शंखटपासून आरंभ करून ह्या मंत्रांतील अक्षरांचा जर उच्चार केला तर ह्याचा अर्थ काय होता हे निदान मनुष्य-बुद्धीला तरी खचित अगम्य आहे असं निदान मला वाटते.

मंत्राचा विनियोग श्रुतिनिर्दिष्ट असतो आणि अर्थदृष्ट्या त्याचा सर्वस्वी मळ बसणं हे मानवबुद्धीच्या आटांक्यांतलं नाही, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे आणि पूर्वमीमांसेमध्ये जैमिनिमहर्षींनी ह्यासंबंधाने एक अधिकरणही लिहून ठेविले असून ते अधिकरण ऐन्द्रीन्याय ह्या नांवाने प्रसिद्ध आहे.

निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

अशी श्रुति आहे आणि 'निवेशनः संगमनो वसूनाम्' ह्या ऐंद्रीऋचेने गार्हपत्यसंज्ञक अग्नीचं उपस्थान करावे. 'असा ह्या श्रुतीचा अर्थ आहे. मंत्राचा अर्थ लक्ष्यांत घेतला

असतां तो इंद्रपर लागत असून ह्याचा विनियोग ज्याअर्थी गार्हपत्याच्या उपस्थानाकडे सांगितला आहे त्याअर्थी गार्हपत्य शब्दाचा अर्थ इंद्र समजावा इत्यादि प्रकारचा पूर्वपक्ष ह्या अधिकरणांत केलेला आहे; परंतु, तो सिद्धातामध्ये खंडून काढिलेला आहे आणि 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' ही श्रुतिच तो खंडून काढण्याला प्रमाण दिलेली आहे. निर्णयसिंधुकार कमलाकरभट्टांनी आपल्या ग्रंथांत नवग्रहाचे मंत्र याज्ञवल्क्यप्रभृतिमुनींनी सांगितलेले घेतले आहेत व अर्थदृष्ट्या मंत्राचा विनियोगाशी मळ बसत नाही अशी एकाद्याला शंका येण्याचा संभव असल्यामुळे

अन्यार्थानामपि मन्त्राणां वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यादिति न्यायेन विनियोगः।

असा पूर्वमीमांसेतील अधिकरणावर हवाला दिला आहे. सारांश, 'आप्यायस्व', 'दधि-क्राव्णो, 'शं नो देवी' वगैरे मंत्रांचा जो विनियोग दूध, दही, शनि वगैरेकडे ब्राह्मणाकडून करण्यांत येतो तो पराशर, आश्वलायन वगैरे स्मृतिप्रणेत्यांच्या वचनांवरून आणि ऐन्द्रीन्यायविषयक श्रुतीच्या आधारावरून करण्यांत येतो.

५ अष्टका.

‘ अष्टका ’ ह्या सदराखालीं सुमारे वीस ओळी मजकूर व्याख्यात्यांनीं लिहिलेला आहे त्यांत त्यांनीं “ पूर्वीचे ब्राह्मण वर्षांतून पांचदां आपल्या पुरुषपितरांस बकन्याची वपा देत व स्त्रीपितराच्या पिंडावर सुरा आंतीत. ” ही गोष्ट आपल्या वाचकांच्या विशेष नजरेपुढे आणिली आहे. ती आणण्यांत व्याख्यात्यांचा काय मतलब आहे तो येथें स्पष्ट दिसत नसून शेवटल्या ब्राह्मण ह्या सदराखालीं त्यांनीं ती कांहींसा स्पष्ट केला आहे. तेव्हां ह्या अष्टका-प्रकरणांत आलेला सुरेचा व वपेचा विचारही ह्यांच्या सहाव्या विषयाच्या विचाराबरोबरच करूं. “ बकन्याची सागुती व सुगा ” ह्यांचा उल्लेख कल्यानंतर व्याख्यात्यांनीं “ आज अष्टकचें नांव तरी कितीशा आश्वलायनांच्या कानावरून गेलें असेल ? ” असा एक प्रश्न आश्वलायनशास्त्रीय ब्राह्मणांना उद्देशून केला आहे आणि नंतर “ स्मृतींतलें माध्यावर्ष गेलें व त्याच्या ठिकाणीं स्मृतिबाहेरच्या महाळानें घेऊन मारिली आहे. ” असें एक विधान ठाकून दिलें आहे. हें विधान नुसतें ठाकून दुरुनच व्याख्याते स्वस्थ राहिले नाहींत; त्यांनीं आणखी दान तान सवालही ब्राह्मणांना टाकिले आहेत. “ जे माध्यावर्षा-सारख्या स्मार्त कर्मास आंचवले आहेत व महाळामारिख्या अस्मार्त कर्मास मिठी मारून बमले आहेत त्यांस स्मृतीचें नांव घेण्याचा अधिकार कितीसा बरो मानितां येईल ? ” हा व्याख्यात्यांचा पहिला सवाल हाय.

हा सवाल महालयश्राद्ध धर्मशास्त्राबाहेरचें आहे, स्मृतीमध्ये त्याला कोठें आधार नाही, असें समजून व्याख्यात्यांनीं केलेला आहे; परंतु, धर्मशास्त्राची गरज बाळगणारांच्या दृष्टीनं व्याख्यात्यांचें ह्मणणें कधींही खरें ठरणार नाही. महालयश्राद्धाला स्मृतींतून कांहीं आधार सांपडतात किंवा काय ते पाहूं.

१ आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः । काङ्कन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥

असें वृद्धमनुस्मृतीतील वचन पृथ्वीचंद्रोदयनामक ग्रंथांत दिलें आहे ह्या वचनांत भाद्रपदकृष्णपक्षामध्ये पितर प्रत्यहीं अन्नपानाची इच्छा करीत असतात, असें सांगितलें आहे.

२ अथापरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यां दद्यात् ।

असें गौतमस्मृतींत सांगितलें आहे व भाद्रपदकृष्णपक्षामध्ये पितरांना उद्देशून श्राद्ध करावें असा त्याचा अर्थ आहे.

३ नभस्यस्यापरं पक्षे श्राद्धं कार्यं द्विनं द्विनं ।

(भाद्रपद महिन्याच्या दुसऱ्या पक्षांत प्रत्यहीं श्राद्ध करीत जावें) असें कार्ष्णाजिनिस्मृतींत सांगितलें आहे व हें स्मृतिवचन पराशरमाध्वीय, निर्णयसिंधु वगैरे ग्रंथांत घेतलेलें आहे.

४ महालये क्षयाहे च दर्शं पुत्रस्य जन्मनि । तीर्थेपि निर्वपेत्पिण्डान्नविवा-रादिकेष्वपि ॥

असे अत्रिस्मृतीत सांगितले आहे. ह्यावरूनही महालयश्राद्ध स्मृतीत असल्याचे सिद्ध होत आहे.

५ महालय गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेहनि । कृताद्वाहापि कुर्वीत पिण्ड-निर्वपणं यदा ॥

असे बृहस्पतिस्मृतीत सांगितले आहे.

६ हंसे कन्यासुवर्षाम्थे शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्योरन्तरं दद्याद्भयो-रपि पक्षयोः ॥

ह्या यमस्मृतीतील वचनावरूनही महालयश्राद्ध असल्याचे सिद्ध होत आहे. हे यमस्मृतीतील वचन चतुर्वर्गचिंतामणि, निर्णयसिंधु वगैरे ग्रंथांतून घेतलेले आहे.

७ यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । शून्यं प्रेतपुरं तावदृश्चिको यावदागतः ॥

ह्या महाभारतातील वचनांत महालयाची मुदत कोठपर्यंत ते सांगितले आहे.

८ आकाङ्क्षति स्म पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः । तस्मात्तत्रैव दानव्यं दक्ष-मन्यत्र निष्फलम् ।

अशी जातूकर्ण्यस्मृति आहे व ह्या स्मृति-वचनांत भाद्रपदकृष्णपक्षांतच महालय करणे उत्तम असे दर्शविले आहे.

९ मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् । आपन्नोपि न कुर्वीत श्राद्ध-मामेन कर्हिचित् ॥

अशी गालवस्मृति असून ह्या स्मृतीत महालयश्राद्ध आमन्त्राने करण्याचा निषेध सांगितला आहे. हे वचन स्मृतिदर्पण, निर्णयसिंधु वगैरे ग्रंथांतून आहे.

१० पक्षश्राद्धं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने । सकृन्महालये चैव परहनि तिलादकम् ॥

असे नारदमुनीचे वचन आहे. ह्यावरूनही महालयश्राद्ध असल्याचे सिद्ध होत आहे.

११ कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् । पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहपि तर्पणम् । सकृन्महालये-श्वः स्यादष्टकास्वन्त एव हि ॥

असे गर्गस्मृतीत सांगितले आहे.

१२ वृद्धिश्राद्धं तथा मोममश्या-धेयं महालयम् । राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥

ह्या भृगुस्मृतीतील वचनांत महालयश्राद्धाला मलमास निषिद्ध सांगितला आहे.

१३ पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यम-तुलं तथा । प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामान्सुपुष्कलान् ॥

असे जात्रालिस्मृतीत वचन असून ह्या वच-नांत भाद्रपदकृष्णपक्षांत महालय केला असता मोठे फल सांगितले आहे.

१४ महालयश्राद्ध न ज्ञाल्यास ऋग्विधान-ग्रंथांत प्रायश्चित सांगितले आहे. असो.

महालयासंबंधाने स्मृतीचे आधार शेंकडों देतां येतील; परंतु, दहा पंधरा दिले आहेत येव-ढ्यांवरून व्याख्यात्यांचे महालयासंबंधी विधान बरोबर नाही, ह्याविषयी सामान्यलोकांचीही खात्री होणारी असल्यामुळे आणखी जास्त आधार देण्यांत मला कांहीं अर्थ दिसत नाही.

६ ब्राह्मण.

ब्राह्मण हा व्याख्यात्यांचा सहावा विषय होय. “ अंगचे शमोदमः ” असणारा ब्राह्मण; अंगचीं शौर्य तेजो असणारा क्षत्रिय; शेतकी, गुराखीपणा, व्यापार ह्या तीन धंद्यांकडे अंग-स्वभाव असणारा वैश्य; तीन वर्णांची नोकरी करून रहाणारा शूद्र. ह्याप्रमाणे उपजत प्रवृत्ती-वर व धंद्यावर चातुर्वर्ण्याची इमारत उभारली गेली आहे. जन्माच्या पायावर चातुर्वर्ण्याची इमारत मुळची उभारलेली नव्हे. जर जन्मावर चातुर्वर्ण्याची इमारत उभारली गेली असती तर ब्राह्मणांसारख्या विधर्म्यांचा प्रवेश सनातन धर्मात होऊं न शकता. ” असे व्याख्यात्यांचे ह्मणणे आहे. ह्या त्यांच्या ह्मणण्याला उत्तर “ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं ” ह्या गीतेवरील निबंधांत येऊन गेले असल्यामुळे वेगळे देण्याचे कारण मला दिसत नाही. तथापि कांहीं वांटाघाट ह्या ठिकाणीं करूं.

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जव-
मेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्म-
कर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

गीता अ० १८

ह्या गीतेतील वचनांत ब्राह्मणजातीमध्ये उत्पन्न झालेल्या पुरुषाने कोणते गुण अंगीं आणिले पाहिजेत हे सांगितले आहे; परंतु, हे गुण अंगचेच ज्याच्या अंगीं असतील ह्मणजे ह्या गुणांकडे ज्याची उपजत प्रवृत्ति असेल तो ब्राह्मण, असे जे कांहीं

आधुनिकांचे ह्मणणे आहे ते कितपत योग्य ठरते ते पाहूं.

शम ह्मणजे मनःसंयमन, दम ह्मणजे इंद्रि-यदमन, तपः ह्या शब्दांचे स्पष्टीकरण भाष्य-कारांनीं तपो यथोक्तं शरीरादि (तप ह्मणजे पूर्वी सतराव्या अध्यायांत सांगितल्याप्रमाणे शारीरिक वगैरे तप) असे केले आहे. ह्यास्तव, तेथील तपः शब्दाचा अर्थ समजण्याकरितां शारीर तप, वाङ्मय तप आणि मानस तप ह्यांची जी व्याख्या सतराव्या अध्यायांत केलेली आहे ती पाहिली पाहिजे.

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते
॥ १४ ॥ अ० १७.

देव, द्विज, गुरु व प्राज्ञ ह्यांचे पूजन, शौच, आर्जव, ब्रह्मचर्य आणि अहिंसा हे शारीरिक तप होय. ह्यांतील शौच ह्या शब्दाचा अर्थ भाष्यकारांनीं

कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनम् ।
(माती व उदक ह्यांच्या योगाने शरीरसंबंधीं मल धुवून काढणे) असा केला आहे.

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च
यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं
तप उच्यते ॥ १५ ॥

ह्या वचनांत वाङ्मय तपाची व्याख्या केलेली आहे. ह्या वचनाचा अर्थ यंणंप्रमाणे:—

दुसऱ्याच्या मनाला उद्वेग न होईल अशा प्रकारचे प्रिय, हितावह आणि सत्य भाषण व त्याचप्रमाणे वेदाध्ययनाचा अभ्यास हें वाङ्मय तप होय.

**मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्म-
विनिग्रहः । भावसंसिद्धिरित्येतत्तपो
मानसमुच्यते ॥**

ह्या वचनांत मानसिक तपाची व्याख्या केलेली आहे. मनःप्रसाद ह्मणजे मन स्वच्छ करणे. सौम्यत्व ह्मणजे मुखादिकांवर प्रसन्नता आणणारी अंतःकरणाची प्रवृत्ति. मौन ह्मणजे वाणीच्या संबधानें मनाचें संयमन. आत्मविनिग्रह ह्मणजे सामान्यतः सर्व प्रकारचे मनःसंयमन आणि भावसंशुद्धि ह्मणजे दुसऱ्याशीं वागण्याचा प्रसंग आला असतां मन निष्कपट राखणे. क्षांति ह्मणजे दुसऱ्यानें अपराध केला असतांही आपले ठिकाणीं विकार उत्पन्न होऊं न देणे, असें भाष्यकार ह्मणतात. आर्जव ह्मणजे सरळपणा. ज्ञानं ह्या शब्दाची व्याख्या तेराव्या अध्यायामध्ये

**अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरा-
र्जवम् ।** वगैरे पाच श्लोकांत मिळून केलेली आहे आणि आचार्यांनीं ज्ञान शब्दाचें व्याख्यान संक्षेपतः ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चात्मादी-
नामवद्बोधः (वेदांतशास्त्र आणि गुरु ह्यांच्या योगानें प्राप्त झालेलें आत्म्यादिकांचें ज्ञान) असें

केलें असून विज्ञानशब्दाचें व्याख्यान वेदांतशास्त्र आणि गुरु ह्यांच्या योगानें झालेल्या ज्ञानाचा विशेष अनुभव (विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवः) असें केलें आहे. आस्तिक्य ह्मणजे शास्त्रांत सांगितलेल्या गोष्टींवर विश्वास. तेव्हां “ जन्माच्या पायावर चातुर्वर्ण्याची इमारत उभारिलेली नाही, उपजत प्रवृत्तीवर व धंद्यावर ती उभारली गेली आहे. ” असें जे प्रतिपादन करीत असतात त्यांच्या मतानें शमो दमस्तपः शौचं ह्या गीतेतील वचनाचा अर्थ सरळ रीतीनें असा होता:—इंद्रियदमन, मनःसंयमन, देवपूजा, द्विजांचा आदर, वडिलांचा मान, विद्वानांचा संमान, ब्रह्मचर्य, अहिंसा, दुसऱ्याचें मन न दुखविणारें असें सत्य, प्रिय व हितकारक भाषण, वेदाध्ययनाचा अभ्यास, मनाची शुद्धता, दुसऱ्याशीं होणाऱ्या व्यवहारांत निष्कपटपणा, शेंबूड आला असतां तो काढून टाकून नाक व हात धुवून टाकणे, मूत्रोत्सर्ग व पुरीषोत्सर्ग करितांक्षणीं शरीराचे ते ते भाग शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे माती वगैरे लावून धुवून काढणे, व्यवहारांत सरळपणा राखणे, वेदांतशास्त्र व आचार्य ह्यांपासून आत्मादिविषयकज्ञान प्राप्त करून घेणे व त्या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष अनुभव असणे आणि शास्त्रांत सांगितलेल्या गोष्टींवर श्रद्धा ठेवून त्याप्रमाणे वागणे; ह्या गुणांकडे ज्या मुलाची उपजत प्रवृत्ति असेल त्याला ब्राह्मण ह्मणावें, असा शमोदमस्तपः शौचं ह्या वचनाचा अर्थ सुधारकांच्या मतानें होतो खरा; परंतु, हा अर्थ सृष्टिनियमांच्या विरुद्ध आहे असें ह्मणणे

भाग पडते. जन्मास येतांक्षणीं इंद्रियदमन ते कसे करावयाचे ? जन्मास येण्यापूर्वी गर्भावस्थेत मनुष्य विषयलंपट असतो असे जेव्हा सिद्ध होईल तेव्हा जन्मास आल्यावर अवश्य जे इंद्रियदमन त्याची सार्थकता होईल. मनःसंयमनाचीही गोष्ट त्याचप्रमाणे. देवपूजेकडे उपजतांक्षणीं प्रवृत्ति असलेली व्यक्ति कोठे असल्याचे माझ्या ऐकण्यांत नाही. द्विजांचा आदर करण्याकडे उपजत प्रवृत्ति असलेला मनुष्य जगतामध्ये आढळण्याचा संभव नाही. वडिलांच्या मानासंबंधानेही असाच प्रकार आहे. लहानपणीं मातेवर संतापाने लाथा न झाडलेला मनुष्य जगतांत सांपडणे कठीण आहे. विद्वानांची मानमान्यता उपजतांक्षणीं राखण्याचा यत्न करणारा प्राणी मनुष्यकोटींत सांपडणे अशक्य आहे. ब्रह्मचर्य हे शारीरिक तप होय. स्त्रियांच्या उपभोगाकडे मनाची प्रवृत्ति जन्मतःच होणे मनुष्यकोटींत अशक्य असल्यामुळे जन्मतः ब्रह्मचर्याकडे ज्याची प्रवृत्ति आहे तो ब्राह्मण असे ह्मणण्यांतही कांहीं अर्थ नाही. अहिंसेचीही वाट त्याचप्रमाणे. एकहायना मनुष्या वाचं वदन्ति (मनुष्यं एक वर्षाचीं झाल्यावर बोलू लागतात) अशी श्रुति व अनुभव असल्यामुळे आणि दुसऱ्याच्या मनाला लागणारे कोणते, दुसऱ्याला प्रिय होणारे कोणते, दुसऱ्याला हितकारक होणारे भाषण कोणते आणि सत्य भाषण कोणते, हे समजण्याला प्रौढ वय वगैरे बऱ्याच गोष्टींची आवश्यकता असल्यामुळे उपजतांक्षणीं सत्य, प्रिय, हितकारक व दुसऱ्याच्या मनाला न

लागणारे असे भाषण करण्याकडे ज्याची प्रवृत्ति असलेली तो ब्राह्मण, ह्याही ह्मणण्यांत कांहीं अर्थ नाही. वेदाध्ययनाचा अभ्यास उपजतांक्षणीं करणारा जीवकोटींत सांपडणे नाही. वेदाध्ययनाचा अधिकार वैदिकमंत्रांनीं उपनयनसंस्कार झाल्यावांचून येत नाही व द्विजजातीय विवाहित आणि सवर्ण मातापितरांपासून ज्याची उत्पत्ति झालेली नसेल त्याचे कोणतेच संस्कार वैदिक मंत्रांनीं होत नाहीत हे

जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

ह्या वचनाच्या स्पष्टीकरणांत पूर्वी सिद्ध झालेच आहे. मन हे शुद्ध कसे समजावे आणि अशुद्ध कसे समजावे हे उपजत कळण्याचा संभवच नाही. परकीय मनुष्याशीं होणाऱ्या व्यवहारांत जो जन्मास येतांक्षणीं कपट ठेवत नाही तो ब्राह्मण ह्या ह्मणण्यांत कांहीं अर्थ नाही. शेंबूड आला असता तो काढून टाकून नाक व हात धुणे, मूत्रोत्सर्ग व पुरीषोत्सर्ग करितांक्षणीं अनेक वेळां मार्ती लावून लावून शरीराचे ते ते भाग स्वच्छ धुवून काढणे, ह्या गोष्टींकडे उपजत प्रवृत्ति असणारा प्राणी ह्या नश्वर जगतांत सांपडण्याचा संभव नाही. वेदांतशास्त्र व आचार्य ह्यांपासून आत्मादिविषयक ज्ञान प्राप्त करून घेणे व त्याचा अनुभव घेणे इकडे उपजत प्रवृत्ति असणारा प्राणी मानवकोटींत सांपडणे शक्य नाही आणि शास्त्रच जर मुठीं उपजतांक्षणीं समजण्याचा संभव नाही तर शास्त्रांत सांगितलेल्या गोष्टींवर श्रद्धा ठेवण्याची उपजत प्रवृत्ति असलेली तो

ब्राह्मण, ह्या ह्यणण्यांतही कांहीं अर्थ नाही. सारांश, व्याख्यात्यांच्या अथवा सुधाराकांच्या मताप्रमाणे ह्या श्लोकाचा अर्थ करितांच येत नाही. ब्राह्मणांनं शम, दम वगैरे गुण संपादन कराव हें त्यांचें कर्तव्य आहे असा अर्थ ह्या श्लोकाचा केल्यावांचून गत्यंतरच नाही. अशो.

वर्णव्यवस्था उत्पत्तिसिद्धच आहे, ह्याचा अधिक खलासा ज्यांना हवा असेल त्यांनी 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्' ह्या गीतावचनावर ब्राह्मणसभेमध्ये मी सांगितलेले चार शब्द पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले आहेत ते अवलोकन करावे.

**शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्य-
पलायनम् ।**

इत्यादि वचनाचा अर्थ:—शौर्य, प्रगल्भता, धैर्य, दक्षता, युद्धामध्ये पाठ न दाखविणे वगैरे गुण संपादन करणे हें क्षत्रियाचें कर्तव्य आहे, असाच केला पाहिजे. वैश्य व शूद्र यांचीही गोष्ट याचप्रमाणे मानिल्यावांचून गत्यंतर नाही.

“जर जन्मावर चातुर्वर्ण्याची इमारत उभारिली गेली असती तर ब्राह्मणांसारख्या विधर्म्यांचा प्रवेश सनातनधर्मात होऊ न शकता.” असें एक कारण व्याख्यात्यांनी जन्मावर चातुर्वर्ण्याची इमारत अवलंबून नाही, ह्या आपल्या काल्पनिक मताला दिले आहे; परंतु, हें कारण देतांना विधर्म्यांचा प्रवेश सनातनधर्मात होतो असें जें ह्यांनी विधान केलेलें आहे तें बरोबर नाही.

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यब्रह्मा-

**स्तु यान् । तान्मावित्रीपरिभ्रष्टान्ब्राह्म्या-
निति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥**

अशी ब्राह्म्य शब्दाची व्याख्या मनुस्मृतीतील दहाव्या अध्यायांत केलेली आहे आणि “सवर्णं विवाहित स्त्रियांचे ठिकाणीं द्विजपतीपासून उत्पन्न झालेले पुत्र उपनयनरहित राहिल्यास त्यांना ब्राह्म्य असें ह्यणावे”. असा ह्या वचनाचा अर्थ आहे. तेव्हां उपनयनसंस्काराच्या कालातिक्रमाशिवाय दुसरे कोणतेंही जातिभ्रंशकारक कर्म हातून न घडलेल्या पुरुषाचा प्रायश्चित्तपूर्वक उपनयनसंस्कार झाल्यानंतर त्याला द्विजत्वप्राप्ति होते, असें जें धर्मशास्त्रांत सांगितलें आहे तें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. विधर्म्यांचा प्रवेश सनातनधर्मात होतो असें मानण्याला व्याख्यात्यांनी कांहीं एक प्रमाण दिलेले नाही. ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य ह्या जशा द्विजांमध्ये तीन जाति भिन्न भिन्न आहेत त्याचप्रमाणे उपनयनसंस्कार न झाल्यामुळे ब्राह्म्य बनणाऱ्या जातिही तीन आहेत. विप्रब्राह्म्य, राजन्यब्राह्म्य, आणि वैश्यब्राह्म्य. जो विप्रब्राह्म्य असेल त्याचें गेलेलें विप्रत्व प्रायश्चित्तपूर्वक उपनयनसंस्काराने कायम रहातें. जो क्षत्रियब्राह्म्य असेल त्याचें गेलेलें क्षत्रियत्व प्रायश्चित्तपूर्वक उपनयनसंस्काराने कायम रहातें. आणि वैश्यब्राह्म्याला प्रायश्चित्तपूर्वक उपनयनसंस्काराने शिश्यत्व प्राप्त होतें. विप्रादि ब्राह्म्याचें प्रायश्चित्तपूर्वक उपनयन न होतां विवाहित सवर्ण स्त्रियांचे ठिकाणीं जरी त्यांच्यापामून संतति झाली तरी ती संतति विप्रब्राह्म्य रहात नाही. भूर्जकण्टकः

वगैरे नांवाची ती वेगळीच जात बनते. क्षत्रिय-
व्रात्य आणि वैश्यव्रात्य ह्यांपासून विवाहित
सवर्ण स्त्रियांचे ठिकाणीं झालेली संततिही क्षत्रि-
यव्रात्य अथवा वैश्यव्रात्य कायम रहात नसून
अनुक्रमेण शूद्र, मल्ल इत्यादि नांवांनीं आणि
सुधन्वाचार्य, कारुष इत्यादि नांवांनीं प्रसिद्ध
असलेली एक वेगळीच जाति बनते. सारांश,
विप्रादिव्रात्यांपासून झालेल्या संततीचे ठिका-
णींही विप्रादिव्रात्यत्व कायम न रहातां त्यांप-
क्षांही नीच जातित्व येत असल्याचें जर सिद्ध
आहे आणि विप्रादिव्रात्यांना प्रायश्चित्तपूर्वक
उपनयसंस्कारानें पुनरपि सवर्णत्वच कायम
रहातें हें जर निर्विवाद आहे तर विधर्म्यांचा
प्रवेश सनातन धर्मांत होणार कोठून ? असो.

जातींचा व पोटजातींचा उल्लेख वेदामध्ये
असल्याबद्दल पूर्वी सिद्ध झालेंच आहे. देशस्थ,
कोंकणस्थ इत्यादि ब्राह्मणांमध्येच भिन्न भिन्न
प्रकार जे आहेत तेही शास्त्राला अनुसरूनच
आहेत. मातुलकन्यापरिणयाचा आचार
ज्यांच्यांत आहे तो प्रकार भिन्न आणि ज्यांच्यांत
नाहीं तो प्रकार भिन्न, असें हांणें शास्त्रदृष्ट्या
योग्यच आहे. इतकेंच नव्हे; परंतु, व्याख्या-
त्यांच्या विचारपद्धतीनेंही ही गोष्ट सिद्ध होत
आहे. "कोंणी आक्षेप घेईल कीं -- कोंणत्याशा
ग्रंथकारानें लग्नच मुंजीचे ठिकाणीं मानिलें
आहे -- ...याम शास्त्राच्या वाटेनें उजूं जबाब इत-
काच कीं, ज्या शाखेचा तो ग्रंथकार असल त्या
शाखेस त्या ग्रंथकाराचें ह्मणणें मान्य होईल;
परशाखेस तें ह्मणणें मान्य होण्याचा संभव
नाहीं व मान्य होण्याची जरूरही नाही." असें

व्याख्यात्यांनीं ' वायकांची मुंज ' ह्या सतरा-
खालीं लिहिलें आहे आणि ह्याच त्यांच्या
विचारपद्धतीवरून प्रत्येक जातींत आणखी
हंव तितके पाठभेद झाले तरी शास्त्राच्या
मार्गानें ते योग्य ठरणार आहेत. अर्थात्,
मातुलकन्यापरिणय करणें दोषावह आहे,
अशा अर्थाचें स्मृतिवचन ज्यांना उद्देशून
असेल त्यांनींच तें पाळिलें पाहिजे; इतरांना
तें पाळण्याची जरूरी नाही असें ह्या व्याख्या-
त्यांच्याच मतानें ठरणार आणि त्याचप्रमाणें
मातुलकन्यापरिणयाचा आचार ज्यांच्यामध्ये
असल त्यांच्याशीं इतरांना शरीरसंबंध करितां
गणारच नाही, हेंही व्याख्यात्यांच्याच विचार
पद्धतीनें सिद्ध होणार. सारांश, देशस्थ,
चित्तपावन, कऱ्हाडे, देवरुखे, गुजराथी, तेलंगी,
वारवरे, गोंवकर, कृडाळे, जुन्नर वगैरे ब्राह्मणा-
दिकांत आणि नापिकादिकांत भिन्न भिन्न जाति
दृष्टी पडत असल्याबद्दल व्याख्यात्यांनीं जी
दुसऱ्यांवर अपशब्दांची वृष्टि केलेली आहे तीही
त्यांच्याच विचारपद्धतीनें अयोग्य ठरते.
ज्यांच्यांत रोटीव्यवहार हातो त्यांच्यांत बेटी-
व्यवहार होत नाही ह्मणून व्याख्यात्यांस मोठा
अचंचा वाटत आहे आणि एकंदर सुधारकां-
नाही ह्या गोष्टीचें मोठें आश्चर्य वाटत असून
प्रतिवर्षीं कोठें तरी मारून मृटकून जमा केलेल्या
मंडळींत रोटीव्यवहार ज्यात होतो त्यांत बेटी
व्यवहार होण्याचें कागदी ठगवही ते करीत
अमतात. एका गोत्रांतिल पुरुषांना एका
पत्नीला बसण्यास शास्त्राची हरकत नाही;
परंतु, एका गोत्रांतिल लोकांचा रोटीव्यवहार

हाता हणून एकाच गात्रातील लोकांचा जर बेटीव्यवहार होऊ लागेल तर त्या व्यवहाराने बद्ध होणारे स्त्रीपुरुष व त्यांची संतति शास्त्र दृष्ट्या चांडाळ हाईल. देशस्थ, कोंकणस्थ वगैरेमध्ये रोटीव्यवहार हात असून बेटीव्यवहार न होण्याची कारणेही अशाच प्रकारची आहेत. असो.

रोटीव्यवहार ज्या जातींत होतो त्या जातींत बेटीव्यवहार हाणें इष्ट आहे किंवा नाही, ह्या प्रश्नाची शास्त्रदृष्ट्या वाटाघाट करणें घटकाभर बाजूला ठेवून व्यावहारिक दृष्टीनें जरी ह्या प्रश्नाचा विचार केला तरी सुद्धां रोटीव्यवहार करणाऱ्यांमध्ये बेटीव्यवहार हाणें योग्य ठरेलच असें हणतां येणार नाही. शेळ्या, मेंढ्या, उंट, गाई, ह्यशी, घोडी, हरणें, गाढवं, खेचरे वगैरे भिन्न भिन्न जातींचे पशु शेजारीं शेजारीं असतांना वैरण खातात. असें दृष्टीं पडतें इतकेंच नव्हे; तर एकामकापुढील उष्टी वैरणही ह्यापैकीं कित्येकांना चालते. परंतु, ह्यांच्यामध्ये रोटीव्यवहार ज्या अर्थीं हे त आहे त्या अर्थीं बेटीव्यवहार हाण्यास कांहीं एक हरकत नाही अशा प्रकारचें तर्कशास्त्र लढवून जर आमचें पश्चिमेकडे उगवलेंल्या ज्ञानरवीच्या योगानें डाळस झालेले सुधारक ह्यांच्यांत परस्परबेटीव्यवहार हाण्याचा ठराव करूं लागतील तर तें त्यांचें करणें इतरांना तर नव्हेच, परंतु, त्यांच्या घरीं तृकडा खाऊन पडल्या रहाणाऱ्या श्वानालाही कबूल होणार नाही. असो. जी गोष्ट करण्यास सूकर, श्वान, गर्दभ वगैरे पशु आणि त्याचप्रमाणें कावळे, पारवे, गिधाडे

वगैरे पक्षीही प्रवृत्त होत नाहीत ती गोष्टही अवश्य धडवून आणण्याचा प्रयत्न जे मनुष्यकोटीतील प्राणि करीत असतात त्यांच्या अकलहुशारीची तारीफ जितकी करावी तितकी थंडीच होणार असल्यामुळे ती करण्याच्या भानगडींत पडण्याचें कारण मला दिसत नाही.

“ आर्यमजांत जीव नाही, प्रार्थनासमाजांतही जीव नाही, असें हटल्याशिवाय रहावत नाही. ” हणून जें व्याख्यात्यांनीं हटलें आहे त्याला अमान्यता दर्शविण्याचें कारण मला दिसत नाही.

“ विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट इतकीच कीं, भक्ष्याभक्ष्याच्या प्रकरणांत बकऱ्या-मेंढ्यांची सागुती ब्राह्मणास भक्ष्य मानिलेली असून कांदा-लसूण अभक्ष्यांतलीं आहेत. मांस तितकें अभक्ष्य, वानस्पत्य तितकें भक्ष्य हा ब्राह्मणांचा सिद्धांत नव्हे. ” अशीं विधानें व्याख्यात्यांनीं केलेलीं आहेत. ह्यांत बकऱ्या-मेंढ्यांची सागुती ब्राह्मणांना भक्ष्य मानिलेली आहे असें जें विधान व्याख्यात्यांनीं केलेलें आहे त्याचा संबंध मागल्या ‘ अष्टका ’ ह्या सदरांतील मजकुराशीं आहे. आश्वलायनगृह्यसूत्रांत मार्गशीर्ष, पौष, माघ आणि फाल्गुन ह्या चार महिन्यांतील वद्यपक्षांच्या अष्टमी तिथीस अष्टकाश्राद्ध करण्यास सांगितलें आहे. अष्टमीचे पूर्वी वद्यसप्तमीस पूर्वेद्यु श्राद्ध करावयास सांगितलें आहे आणि अष्टमीचे नंतर वद्य नवमीस अन्वष्टकाश्राद्ध सांगितलेलें आहे. ह्या तीन श्राद्धांपैकीं अष्टका हें श्राद्ध पशूनें अथवा

स्थालीपाकानें करावें, असें सांगितलेलें आहे. पशूनें हणजे पशूच्या मांसानें आणि स्थालीपाकानें हणजे यथाविधि चरु सिद्ध करून. आश्वलायनसूत्रांत पशु व स्थालीपाक असा विकल्प सांगितला आहे. तथापि पशूच्या योगानें अष्टका श्राद्ध करण्यास सांगितले ही गोष्ट नाकारितां येणार नाही. आहे ह्या अष्टकाश्राद्धानंतर वद्य नवमीस होणाऱ्या अन्वष्टकश्राद्धांत पशूचें मांस ब्राह्मणभोजनार्थ तयार करावें असें आश्वलायनसूत्राचें तात्पर्य वृत्तिकारांनीं काढिलेले आहे, हेही नाही हणतां येणार नाही. परंतु, येवढ्यावरून ब्राह्मणांना मांस भक्ष्य मानिलें आहे, असा सार्वत्रिक सिद्धांत समजतां येणार नाही.

**मधुपर्कं च यज्ञं च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवी-
न्मनुः ॥ १ ॥**

असें वचन मनुस्मृतीतील पांचव्या अध्यायांत आहे आणि ह्या वचनाचा अर्थ—मधुपर्क, यज्ञ व श्राद्धादिक इतक्याच ठिकाणीं पशूंची हिंसा करावी; ह्यावांचून करूं नये—असा आहे. शिवाय, ह्या ठिकाणीं देखील जी पशुहिंसा सांगितलेली आहे ती कलियुगांत वर्ज्य आहे. कारण,

वरानिधिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ।
असें वचन कलिवर्ज्यप्रकरणांत आहे. हें वचन पराशरमाधवीय ग्रंथांतून घेतलेले आहे. तेव्हां श्राद्धादि कर्मांतच आश्वलायनप्रभृति मुनींच्या सूत्रांत सांगितलेली जी पशूंची हिंसा ती कलियुगांत नाही हें सिद्ध आहे. शिवाय, काल-

व्यतिरिक्त इतर तीन युगांत जी श्राद्धामध्य हिंसा सांगितलेली आहे ती सर्वांनीच अवश्य केली पाहिजे, असें मानितां येणार नाही. कारण, असें जर मानिलें तर

**यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते
पितृन् । स विद्वांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्या-
दङ्गारविक्रयम् ॥ क्षिप्त्वा कूपे यथा किं-
चिद्दाल आदातुमिच्छति । पतत्यज्ञानतः
सापि मांसं श्राद्धकृतथा ॥**

ह्या बृहत्पाशर स्मृतीतील वचनांची वाट काय ? ह्या वचनांचा अर्थ असा होतो:—प्राणिवध करून मांसाच्या योगानें जो पितरांना तृप्त करूं पहातो तो कोळसे विकून पैसे उत्पन्न करण्याकरितांच चंदन जाळणारा महाविद्वानच समजला पाहिजे. ज्याप्रमाणें एकादा बालक विहिरीमध्ये एकादी वस्तु टाकून ती घेण्याची इच्छा करितो आणि त्या प्रयत्नांत आपणही अज्ञानामुळे विहिरींत पडतो त्याचप्रमाणें मांसाच्या योगानें श्राद्ध करणाऱ्याची स्थिति हांते.

**न दद्यादामिषं श्राद्धं न चाद्याद्धर्म-
तत्त्ववित् । मुन्यज्ञैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा
न पशुहिंसया ॥**

असें भागवतांतील वचन निर्णयसिंधुप्रभृति ग्रंथांत घेतलेले आहे व त्या वचनाचा अर्थ “ धर्मतत्त्ववेत्त्या पुरुषानें श्राद्धामध्ये मांस देऊ नये व स्वतःही भक्षण करूं नये. कारण, मुनींच्या अज्ञानीं जशी पितरांची पराकाष्ठेची तृप्ति होते तशी पशुहिंसेच्या योगानें होते

नाहीं. ” असा आहे. तेव्हां आश्वलायनप्रभृति मुनींनी अन्वष्टकाप्रभृति श्राद्धांत सांगितलेली हिंसा जर सर्वसामान्य अवश्य मानिली तर ह्या वचनाचीही वाट काय लावावयाची ? श्राद्धप्रकरणामध्ये (कलियुगव्यतिरिक्त इतर तीन युगांत) जी पशुहिंसा सांगितलेली आहे ती ब्राह्मणयजमानां अवश्य केलीच पाहिजे, असेही आश्वलायन सूत्रावरून मानितां येणार नाही. कारण,

**मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रिय-
वैश्ययोः । मधुप्रदानं शूद्रस्य सर्वेषां
वाऽविरोधि यत् ॥**

असे वचन पुलस्त्यस्मृतीमध्ये असून तें चतुर्वर्ग-
चिंतामणींत घेतलें आहे. “ यजमान ब्राह्मण
असल्यास मुनींचें अन्न श्राद्धाला उक्त असून
यजमान क्षत्रिय अथवा वैश्य असल्यास मांस
उक्त आहे आणि यजमान शूद्र असल्यास
मधुप्रदान उक्त आहे आणि ब्राह्मण, क्षत्रिय
वैश्य अथवा शूद्र ह्यांपैकीं वर्णधर्मदृष्ट्या
ज्याचा कोणालाच प्रत्यवाय नाही तें कोण-
त्याही वर्णाचा यजमान असला तरी श्राद्धाला
युक्त आहे. ” असा ह्या पुलस्त्यस्मृतीतील वच-
नाचा अर्थ होतो. तेव्हां ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि
वैश्य अशा त्रैवर्णिकांसंबंधानें आश्वलायनसूत्रांत
श्राद्धप्रकरणीं उक्त असलेलीही पशुची हिंसा
ब्राह्मण यजमान असल्यास त्यानें अवश्य केलीच
पाहिजे, असें ह्मणतां येणार नाही. असो.
आश्वलायनसूत्रांतील अष्टकाश्राद्धप्रकरणींही
यजमानां मांस भक्षण करावें, असें कोठें

सांगितलें नाही ही गोष्ट विशेष लक्ष्यांत ठेव-
ण्यासारखी आहे.

**यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरा-
सवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानाम-
श्रता हविः ॥**

असें मनुस्मृतींत वचन आहे व ह्या वचनांत—
मद्य, मांस, सुरा वगैरे हें यक्ष, राक्षस व
पिशाच यांचें अन्न आहे, तें देवांचे हवि भक्षण
करणान्या ब्राह्मणांनं सेवन करूं नये—असें
सांगितलें आहे. “ त्याचा विचार केला असतां
“ मांस तितकें अभक्ष्य हा ब्राह्मणांचा सिद्धांत
नियत आहे. वर दिलेल्या पुलस्त्यस्मृतीतील
वचनांत **मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं** असें ह्मटलें
आहे; त्यावरून “ वानस्पत्य तितकें (कांहीं
अपवाद खेरीजकरून) ब्राह्मणांना भक्ष्य ”
असा सिद्धांत ठरत आहे. अग्निष्टोमादि यज्ञांत
पशूंचें आलभन सांगितलें आहे तेवढें मात्र
कलियुगांत वर्ज्य नाही. तथापि न यजमानो
भक्षान्भक्षयति असें जे हिरण्यकेशी श्रौतसू-
त्रांत सांगितलें आहे तें लक्ष्यांत घेतलें असनां
हजारों रुपये खर्च करून होणारा जो ज्याति-
ष्टोम यज्ञ त्यांतही इडाभक्षण यजमानांनं केलेंच
पाहिजे असें सिद्ध ह्यांत नाही. सारांश, मधु-
पर्क आणि श्राद्ध ह्या कर्मांत पशुहिंसा अवश्य
सांगितली आहे असें जरी मानिलें तरी कलि-
युगांत ती सर्वस्वीं वर्ज्यच सांगितली असल्या-
मुळें आजपर्यंत होऊन गेलेल्या सुमारे दोनशें
पिढ्यांत ब्राह्मणांना जो प्रसंग आलेला नाही
आणि पुढें सुमारे वीस हजार पिढ्या लोटे-

पर्यंतही शास्त्रदृष्ट्या जो प्रसंग ब्राह्मणांना देण्याचा संभव नाही त्या प्रसंगासंबंधाने धर्मशास्त्राची वांटाघाट करण्याचा प्रयत्न कोणी केल्यास काकदंतपरीक्षेच्या प्रयत्नापेक्षा तो जास्त उपयोगी होईल असे मानण्याचं कारण मला दिसत नाही. ज्यातिष्टोमादि यज्ञांत कलियुगामध्यही पश्वालंभन निषिद्ध नाही; परंतु, न यजमानो भक्षान्भक्षयति ह्या हिरण्यकंशी श्रौतसूत्राचा विचार केला असता कोणताही यजमान अगल्यास ज्यातिष्टोम यज्ञामध्ये इडाभक्षण यजमानाला अवश्यच आहे. असे सिद्ध होत नाही. शिवाय ' भक्षगमेके सनामनन्ति ' असा जो दुसरा पक्ष हिरण्यकंशी श्रौतसूत्रांत दिलेला आहे तो जरी स्वीकारिला तरी यावज्जीव अग्निहोत्र प्रथम पतकरावे, नंतर हजारों रुपये मिळवून ज्यातिष्टोमयाग करावा आणि त्यांत हवे तितके नव्हेच, परंतु, शास्त्रांत सांगितले असेल त्या मानाने मांस भक्षण करण्याची इच्छा धरावी. इतक्या अडचणी आहेत आणि इतकेही करून पशुभक्षणाच्या इच्छेनें यज्ञ करावा असे कोठे सांगितलेही नाही. यज्ञांत जे इडाभक्षण सांगितले आहे ते विधि ह्मणून सांगितले आहे; शरीरपुष्टि, सामर्थ्यप्राप्ति वगैरे दृष्ट फलांकरितां सांगितले नाही. पशुभक्षणाची जर इच्छा झाली असेल तर घृतपशु किंवा पिष्टपशु करण्यानेंच आपली इच्छा तृप्त करून घ्यावी. पशुभक्षणाची इच्छा तृप्त करणे हा उद्देश मुख्य धरून यज्ञांगभूत पशुवध करू

नये, असेही स्पष्ट धर्मशास्त्रांतच सांगितले आहे. असो.

“ पूर्वीचे ब्राह्मण.....स्त्रीपितरांच्या पिंडावर सुरा ओतीत.” असे व्याख्यात्यांनी आपल्या ' अष्टका ' ह्या सदराखाली लिहिले आहे; परंतु, ही गोष्ट पुढे आणण्यांत व्याख्यात्यांचा काय उद्देश आहे हा व्याख्यानांत स्पष्ट नाही. तथापि, गेल्या १६ तारखेच्या सुधारक पत्रांत राजारामशास्त्री भागवत अशी सही करून व्याख्यात्यांनी जो एक पत्रव्यवहार प्रसिद्ध केला आहे त्या पत्रव्यवहारांत त्यांनी आपला उद्देश स्पष्टपणे दर्शविला आहे. “ ब्राह्मणांचे दिले पडलेले ब्राह्मणपण मद्यमांस सुरू केल्यावांचून घट्ट होण्याचा संभव नाही. ” अशा अर्थाचे विधान त्यांनी सुधारकांत प्रसिद्ध झालेल्या पत्रव्यवहारांत केलेले आहे; परंतु, आश्वलायनगृह्यसूत्रांत अष्टकाश्राद्धप्रकरणी ' स्त्रीभ्यश्च सुराचाचाममित्यधिकं ' असे ह्मणून स्त्रीसंबंधी पिंडांना जो सुरेचा संबंध सांगितला आहे त्यावरून ब्राह्मणांनी सुरापान करावे असे अनुमान कधीही काढता येणार नाही. विधि ह्मणून देखील सुरापानाचे आचमन सुद्धां सूत्र, स्मृति वगैरे ग्रंथांतून ब्राह्मणांना सांगितल्याचे माझ्या आढळण्यांत नाही. स्मृति, पुराणे वगैरे तर सुरा सेवनाचा ब्राह्मणांना सर्वस्वी निषेध शेकडों वचनांनी सांगितलाच आहे आणि वेदांतही ठिकठिकाणी ब्राह्मणाला सुरा सेवनाचा निषेध सांगितला आहे.

१९

श्री गुरु सैमर्ष, १९१५

अथव्यायादर्श

किंवा वार्षिक

कोष्टकी जर्कार्द.

ह पुस्तक

शंकर त्र्यंबक दसाई चांपडेकर

याने तार करून

धुळ येथें

आर्यावर्त डाप वाच्यात आपून प्रसिद्ध केलें.

शके १८९२

मार्गशीर्ष शुद्ध १५

ह्याची सर्व मालकी मालकान आपल्याकडे राखिली आहे

किंमत ०३.

श्री गुरु समर्थ.

अथव्यादादर्श

किंवा वार्षिक

कोष्टकी रोजकीर्द.

है पुस्तक

शंकर त्र्यंबक देसाई चोपडेकर

घाने तयार करून

धुळें येथें

आर्यावर्त छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

शके १८१२

मार्गशीर्ष शुद्ध १५.

ह्याची सर्व मालकी मालकानें आपल्याकडे राखिली आहे.

किंमत ६३.

प्रस्तावना.

प्रत्येकानें आपली प्राप्ति व खर्च दाखविणारा आरसा आपल्यासमोर ठेवावा. म्हणजे मित व्ययाचा फायदा त्यास सहज करून घेतां येईल.

चालूं असलेली सावकारी जमाखर्चाची पद्धति चांगली खरी, परंतु सर्वासच त्या पद्धतीनें जमाखर्च ठेवण्याचा विशेष जरूरी नसने म्हणून. व त्या पद्धतीनें श्रम आणि वेळ ह्यांचा खर्च फार होतो ह्मणून. व्यापाऱ्यांशिवाय इतर बहुतेक कुटुंबांत मुळींच जमाखर्च ठेविला जात नाही. आशी ती जमा, गेल्या तो खर्च, राहिल ती शिल्लक. अशी समजूत ठेवून राहणारीं कुटुंबे फार दिसतात. परंतु आपली प्राप्ति काय, व खर्च होतो कसा, हें प्रत्यक्ष असेल तरच कवडीमुद्धां संग्रहीं ठेवण्याविषयी तत्परता राहिल; नाहीतर दिडकी म्हणतां ह्मणतां घरांतलीं मडकीं बाहेर पडण्याचा समय येण्याचा संभव आहे. तात्पर्य. हात राखून खर्च करण्याची सवय लागण्यास जमाखर्च ठेवणें अगदीं अवश्य आहे. तो सुलभ रीतीनें व साहजिक ठेवितां यावा. या उद्देशानें आम्हीं हा अयव्ययादर्श. तयार केला आहे. ह्याचा अनुभव प्रत्येकानें निदान एक वर्षभर तरी घेऊन पहावा, अशी विनंति आहे.

ह्या आदर्शाची, ही, पहिलीच आवृत्ति असल्यामुळे हा कितपत सर्वास सुलभ व सोपकर पडेल ह्याची आजच कल्पना पूर्णपणें करितां येत नाही, तरी यापासून बहुतेक प्रकारच्या खर्चाचा व जमेचा रोजच्यारोज अदमास करून घेईल इतकी तजवीज ह्यांत केली आहे. शिवाय साधारण उपयुक्त माहिती, व वर्तनक्रम ह्यांचेही थोडक्यांत दिग्दर्शन केले आहे. ग्राहकांच्या अनुभवावरून येणाऱ्या अडचणी सूचना झाल्यास पुढील आवृत्तींत दूर करण्याची इच्छा आहे. ह्यास सर्वांनीं उदार आश्रय द्यावा.

शं० त्र्यं० दे०

उपयुक्त साहित्य.

नवरसांचीं नांवे.—१ शृंगार, २ हास्य, ३ करुण, ४ वीर, ५ रौद्र, ६ भयानक,
७ वभित्स, ८ अद्भुत, ९ शांत.

अलंकार दोन.—१ शब्दालंकार, २ अर्थालंकार.

षड्विपु सहा.—१ काम, २ क्रोध, ३ लोभ, ४ मोह, ५ मद, ६ मत्सर.

अठरा पुराणें व त्यांतील श्लोकांची संख्या.				सहा शास्त्रांचीं नांवे.	
ब्रह्म पुराण.	१००००	पद्म पुराण.	९९०००	१ न्याय शास्त्र	भेदा भेदाविषयीं.
विष्णु „	२३०००	शिव „	२४०००	२ व्याकरण „	शब्दविभागाविष.
लिंग „	११०००	गरुड „	१९०००	३ पूर्वमीमांसा „	कर्ममार्गाविषयीं.
नारद „	२९०००	भागवत „	१८०००	४ उत्तरमीमांसा „	„
अग्नि „	१९४००	स्वध्द „	८११००	५ वेदांत „	ईश्वरपरब्रह्मावि.
भविष्य „	१४९००	ब्रह्मवैवर्त „	१८०००	६ पातंजली „	योगाविषयीं.
मार्कंड „	९०००	वामन „	१००००	ऋतु सहा—१	वसंत, २ ग्रीष्म,
वराह „	२४०००	मत्स्य „	१४०००	३ वर्षा, ४	शरद, ५ हेमंत,
कूर्म „	१७०००	ब्रह्मांड „	१२०००	६ शिशिर.	

युगें ४—१ कृत, २ त्रेता, ३ द्वापार, ४ कलि. अयने २—१ दक्षिणायन, २ उदगयन.

वार ७. तिथी १५. नक्षत्रें २७. संवत्सरे ६०. महिने १२.—मराठी महि-
न्यांत एक अधिक म्हणून तेरावा महिना तीन वर्षांनीं येत असतो.

इंग्रजी महिन्यांचीं नांवे व तागखा.—जानेवारी ३१, फेब्रुवारी २८ किंवा २९, मार्च
३१, एप्रिल ३०, मे ३१, जून ३०, जुलई ३१, आगष्ट ३१, सप्टेंबर ३०,
ऑक्टोबर ३१, नोवेंबर ३०, डिसेंबर ३१.

वर्तनक्रमाविषयीं मुख्य नियम.

प्रातःकाळीं उठून ईश्वराचें स्मरण करावें, नंतर आरशांत आपलें मुख पहावें; द-
हीं, तूप, बेल, फुलांचे हार यांचें दर्शन घ्यावें, शुभकारक आहे. मलमूत्राचें विसर्जन
करावें, आयुष्य वृद्धि होते; रोध केल्यास रोग हातो. दंतधावन, मुख शुद्धिकर होय,
हें न केलें तर मुखरोग होतो.

व्यायाम.—हा, वातादि दोषांस दूर करून अग्नि प्रदीप्त करणारा आहे. नित्य प्रातः-
काळीं, सायंकाळीं फिरून, किंवा खेळून, अथवा नमस्कार घालून करावा.

स्नान.—हें आयुष्य व शक्तिवर्धक आणि अग्निदीपक आहे. नित्य आवळकाठीचा कल्क
अंगांस लावून स्नान केल्यास फारच हितावह आहे.

भोजन.—स्वच्छ जागीं करावें, नीच दृष्टि पडूं नये. फार बोलूं नये. कुशीचे दोन

भाग अन्नानें, व एक भाग पाण्यानें भरावा. आणि एक भाग वायु संचागर्थ गि-
कामा राहूं द्यावा.

पाणी.—नेहमी वस्त्रानें गाळून प्यावें. अंचवणें तें वसून अंचवावें. अंचवल्यावर हातां-
चे तळवे परस्पर घांसून नेत्रांस लावावे, नेत्र रोग होणार नाही.

तांबूल.—पानाच्या अग्रभागीं आयुष्य, मूळाचे ठायीं यश, व मध्यभागीं लक्ष्मी, राहते
म्हणून मूळ, शिरा, व अग्र भक्षूं नये. पहिली पिकी विषकारक, ती टाकावी,
दुसरी रेचक, तिसरी अमृतोपम असते. भोजन केल्यावर, स्नान केल्यावर, नि-
जून उठल्यावर, वांती झाल्यावर, सभेंत, युद्धांत तांबूल भक्षण करावा; भुकेला, व
रेच झालेला, यांनीं भक्षूं नये.

शतपदी.—भोजनोत्तर हळूं हळूं करावी, आयुष्य वाढतें; लागलाच जो धांवतो, त्याचा
मृत्यु त्याजकडे धांवत येतो असें समजावें.

शयनक्रम—श्रमलेला, रोगी, बालक, वृद्ध, अमली, जागलेला, उपवामी, व प्रवासी ह्यां-
नीं दिवसांमुद्धां झोंप घ्यावी. इतरांनीं ग्रीष्म ऋतूंत मात्र दिवसां झोंप घेण्यास
हरकत नाही.

जेवण झाल्यावर आठ श्वास होईपर्यंत उताणें. सोळा श्वास होईपर्यंत उ-
जेव कुशीवर, व बत्तीस श्वास होईपर्यंत डावे कुशीवर याप्रमाणें निजून नंतर हवें
तसें निजावें.

कोष्ठ शुद्धि—निदान पंधरा दिवसांनीं एकदां मृदु रेचक घेऊन कोष्ठ शुद्धि करावी किं-
वा निरशन करावें.

हे नियम शरीरास आरोग्यता देण्यास समर्थ आहेत.

हेंहि खरें.

- १ एक पत्निव्रत आचरणारा राम होता; ह्या व्रताचें जो आचरण करील त्याच्यांतच
राम राहिल.
- २ सत्यवादी धर्म होता; सत्यवादी असेल त्यानें आपला धर्म पूर्ण पाळला असें होईल.
- ३ चांडाल अस्पर्श्य; ह्यांच्या अंतःकरणांत क्रोध रूपी मत्त व्याघ्र जागत असल्यामुळे
भूत दया घेऊन वास होत नाही, म्हणून त्यांचा स्पर्श होऊं नये.
- ४ ग्रहण, चंद्र मूर्यास मुद्धां निस्तेज करितें मग मनुष्याची कथा काय ?
- ५ पातक—विश्वासघात करणें हें होय; ६ पुण्य—परोपकार करणें हें होय;
- ७ प्रायश्चित्त—पश्चात्तापासारखें दुसरें नाही. < आळस हा शत्रु व उद्योग हा मित्र.
- ८ वशीकरणाचा मंत्र.— ॥ वशीकरनका मंत्र है ॥ त्यजी बचन कठोर ॥
- ९ वंद्य—आईबाप, राजा, गुरु, पंडित, साधु, धनिक, आणि गाय.
- १० दान—सत्पात्रीं करावें ईश्वरास रुजु होईल.

फारच महत्त्वाचीं असून अमूल्य व अनुभव घेणारांस सुखदायक अशीं वाक्यें.

- १ उद्यां करणार तें आज कर, व आज करणार तें आतांच कर.

- २ जागशील तरच पावशील, निजलास तर मुकशील.
 ३ धनिक, हा अकली, व गरजवंतांनीं ती पूर्वीच विकली.
 ४ पापाचा बाप, लोभ; त्याची माता कनक कांता.
 ५ बोझ, जें, रुचेल; व खा, जें, पचेल.
 ६ थास्यांनीं उदार, व बहुतांनीं कृपण असणें बरें
 ७ हातांत राहिल्यास, हात काळे होतातच, पण तोंडांत टाकिल्यास तोंड काळें कर-
 णाग पैसा, **सरकारीच.**
 ८ हो, ना, यांचा परस्पर फारच मोठा वैर आहे. हें तर विमरतां कामां नये.
 ९ दे, हें प्रत्येकास कमीपणा आणणारें अक्षर आहे; तेंच सत्ताधीशांम भूषणास्पद होतें.
 १० जगांतिल दुर्जन-श्वानास, वंदन हाच तुकडा, घालशील तर ते तुला चावणार नाहींत.
 ११ पदापदीं विचार कर ह्यणजे सर्व मुखें तुझ्याजवळ धांवत येतील.

माहिण्याचरून दिवसास.

दि.	२८ दि. म.		२९ दि. म.		३० दि. म.		३१ दि. म.	
	रु.	आ. पै.	रु.	आ. पै.	रु.	आ. पै.	रु.	आ. पै.
१	०	७	०	७	०	६	०	६
२	१	२	१	१	२	१	१	०
३	१	९	१	८	१	७	१	७
४	२	३	२	२	२	२	२	१
५	२	१०	२	९	२	८	२	७
६	३	५	३	४	३	३	३	१
७	४	०	३	१०	३	९	३	७
८	४	७	४	५	४	३	४	२
९	५	२	५	०	४	१०	४	८
१०	५	९	५	६	५	४	५	२

पोष्टल व्यांक.

वाटेल त्यास पैसा ठेवितां ये-
 तो. व पांच रुपयांस ०-०-३
 व्याज मिळते. चार आण्यांपा-
 सून २०० रुपयांपावेतो एका व-
 र्षांत पैसा ठेवितां येतो. २०००
 रुपयांवर व्याकेंत शिल्लक राहूं
 देत नाहींत.
 हिंदुस्थानांत तारेनें वातपी पों-
 चविण्याबद्दल तारेचें हंशील.
 साधा. जरू. फा. ज.
 दर ८ शब्दांस ०-८ १-० २-०
 पुढीलदर श. ०-१ ०-२ ०-४
 पत्याबद्दल हंशील पडत नाहीं.

फिर्यादीस ष्टांप.

१ रुपयापासून	५ रुपयांपर्यंत	०-६
५	१०	०-१२
१०	१५	१-२
१५	२०	१-८
२०	२५	१-१४
२५	३०	२-४
३०	३५	२-१०
३५	४०	३-०
पुढें प्रत्येक पंचकास ०-६ जास्त.		

कर्जखतास ष्टांप.

१ रुपयापासून	१० रुपयांपर्यंत	०-२
१०	५०	०-४
५०	१००	०-८
१००	२००	१-०
२००	३००	१-८
पुढें प्रत्येक १०० रुपयांस ०-८ जास्त.		
वीस रुपयांवरील रकमेचे पावतीस किंवा रुजूस ०-१ चें पावतीचें तिकीट लावावें.		

मनीआर्डरचे कमिशन.

१०	रुपयांपावेतो	०-२
२५	"	०-४
३५	"	०-६
५०	"	०-८
७५	"	०-१२
८०	"	०-१४
९० ते १००	"	१-०

एकच मनीआर्डर ६०० रुपयांहून जास्त रकमची होत नाही.

पोष्टाचे हंशील आगाऊ.

कार्ड ०-०-३.	रिझाय कार्ड ०-०-६
पत्रे.—६ मासे वजनापर्यंत	०-०-६
पुढे एक तोळ्यापर्यंत	०-१-०
पुढे प्रत्येक तोळ्यास अगर त्याचे भागास.	०-१-०
वर्तमान पत्रे, बुके, व मालांचे नमुने—	
१० तोळ्यांपर्यंत	०-०-६
पुढे प्रत्येक १० तोळ्यांस अगर त्यांचे भागास	०-०-६
बंग्या, हंशीलाबद्दल रोख पैसे द्यावे—	
२० तोळ्यांपर्यंत	०-४-०
पुढे ४० तोळ्यांपर्यंत	०-८-०
पुढे प्रत्येक ४० तोळ्यांस अगर त्यांचे भागास	०-४-०

तारेने करावयाचे मनीआर्डरचे (तारेच्या हंशीलासह) दर.

१०	रुपयांपावेतो	१-०
२५	"	१-४
५०	"	१-८
७५	"	१-१२
१००	"	२-०
१२५	"	२-४
१५०	"	२-८

पुढे प्रत्येक ५० रुपयांस ०-८ जास्त.

ही मुद्दां ६०० रुपयांहून अधिक रकमेची होत नाही.

दिवाणी कोर्टात लागू असणारी प्रो. फी.

२५ रुपयांपेक्षा जास्त नाही अशा दाव्यांत दर असामीस	०-२
२५ रुपयांचे वर पण १०० रुपयांचे वर नाही	०-४
१०० च्या वर पण ५०० च्या वर नाही	०-८
५०० च्या वर पण १००० च्या वर नाही	१-०
१००० च्या वर पण ५००० च्या वर नाही	२-०
५००० च्या वरील दाव्यांत	४-०
मात्र—	

१ साक्षीदार व प्रतिवादी यांस पकडण्याचे वारंट.

१ ताकीद हुकूम.

१ निवाड्यापूर्वी जप्तीचे हुकूम.

ह्या कामांत वरील ह्याचे दुप्पट फी पडते.

(९)

* नमुना अ.

घेत केल्या कर्जाचा तपशील.					फेड केल्याचा तपशील.									
तारीख महिना सन.	कोणाकडून घेतले.	रुपये.	आ.	पै.	तारीख महिना सन.	कोणास दिले.	रुपये.	आ.	पै.					
From 15 January, to 15 April.					30 15-1-92 to 15-4-92					College fee		31	8	.
										Hotel		18	.	.
Waman } 40 Bhikaji } 25 Joshi } 50					15-4-92					Milk		3	.	.
										Books		10	-	.
0					115					Bapuras		30	-	-
										Deposit		6	.	.
115					115					Stores		2	8	-
										Doctor		6	.	.
115					115					Rent		1	8	-
										Gathering		.	12	.
115					115					Shahi		1	.	.
										Barber		.	12	.
115					115					Charge		4	.	.

तारखा.	अय (जमा).	व्यय
शिष्टिक रोज गुदस्त.		
नेमगुकी.		
इतर उत्पन्न.		
* कजाऊ वतले.		
† कजे दिलें तें परत आऊ.		
एकदर जमा.	(१) भोजन खर्च. (२) पोषाक. ३ पानमुपारी रोषणाई.	
सर्वे धान्य.		
दूध, तूप.		
गूळ, साकर.		
शाकभाजी वंगरे.		
इंधन.		
कपडे.		
धुणावळ.		
शिवणावळ.		
पाने.		
सुपारी वंगरे.		
तंबाखु, तपकर.		
तेल.		
इतर.		
५ विद्येसंध्या भिवपुस्तक		
(६) धर्मादाय.		

Handwritten notes in the left margin, including the number '१०' and some illegible text.

Handwritten entries in the table, including 'नेमगुकी', 'इतर उत्पन्न', and 'एकदर जमा'.

Handwritten mark or signature at the bottom right.

(खर्च) .

मसाला वगैरे.	मुगंधी
अत्तरे.	
(८) नौकर खर्च.	
(९) टपाल खर्च.	
(१०) न्हावी.	
(११)* सावकार दर्जा सर्फेड	
(१२) किर्ज वगैरे दिले.	
विजोग.	(१३) शंत मो.
सारा.	(१४) खरेदा.
लागवड.	दुरस्ती.
वैरण.	(१५) भांडे.
दागिणे.	
भांडी वगैरे.	
गुरे वगैरे.	
घराची.	
मामानाची.	
घर भांडे.	
प्रवासोपदल.	
कर सर्व.	
१७ किरकोळ नैमित्तिक	
एकर खर्चाची बेरीज.	
शिष्टक पेंतर.	

(मर्च)

मसाला वगैरे.	सुगंधी
अक्षरं.	
(८) नौकर खर्च.	
(९) टयाल खर्च.	
(१०) न्हावी.	
११* सावकार दुणीसफुड	
(१२) फी कर्ज वगैरे दिले.	(१३) शेतकी. (१४) खरेदी. दुरस्ती. (१५) भाडे.
विजेगा.	
सारा.	
लागवड.	
वरण.	
दागिणे.	
भांडी वगैरे.	
गुरे वगैरे.	
धराची.	
सामानाची.	
घर भाडे.	
प्रवासाबद्दल.	
कर सर्व.	
१७ किरकोळ नैमित्तिक	
एकंदर खर्चाची बेरीज.	
शिळक पेस्तर.	

अथ (जमा).

अथ

रगवा.

गड्डकर राज गुदरत.

मणुकी.

तर उत्पन्न.

* कर्जोत्त धेतल.

कर्ज दिल्लें तें परत आलें.

कडर जमा.

यत्त धान्य.

ध, तप.

ळ, साकर.

शाकभाजी वगैरे.

इधन.

रुपड.

गुणावळ.

शिवणावळ.

पान.

सुपारी वगैरे.

नंत्रांगु, तपकीर.

तेल.

इतर.

५ विद्येसंबंधी की व पुस्तकें

(६) धमादाय.

(१) भोजन खर्च. (२) पोषाक. ३ पानसुपारी रोपणाइ

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 110 120 130 140 150 160 170 180 190 200 210 220 230 240 250 260 270 280 290 300 310 320 330 340 350 360 370 380 390 400 410 420 430 440 450 460 470 480 490 500 510 520 530 540 550 560 570 580 590 600 610 620 630 640 650 660 670 680 690 700 710 720 730 740 750 760 770 780 790 800 810 820 830 840 850 860 870 880 890 900 910 920 930 940 950 960 970 980 990 1000

(खर्च) .

मसाला वगैरे.	७सुगंधी
अत्तरें.	
(८) नोकर खर्च.	
(९) टपाल खर्च.	
(१०) न्हावी.	
११* सावकार देणीसफंड	
(१२) † कर्ज वगैरे दिलें.	
विजोरा.	(१३) शेतकी.
सारा.	(१४) खरेदी.
लागवड.	दुरस्ती.
वैरण.	(१५) भाडें.
डागिणे.	
भांडी वगैरे.	
गुरे वगैरे.	
घराची.	
सामानाची.	
घर भाडें.	
प्रवासाबद्दल.	
कर सर्व.	
१७ किरकोळ नैमित्तिक	
एकंदर खर्चाची बेरीज.	
शिल्लक पेस्तार.	

अग्र (जमा).	व्यय
तारखा. शिष्टक राज गुदत. नेमणुकी. इतर उत्पन्न. * कजाऊ वतल. कि कर्ज दिले ते परत आले. एकदर जमा. सर्व धान्य. दूध, तूप. गूळ, माकर. शाकभाजी वगैरे. इंधन. कपडे. घुणावळ. शिवगावळ. पाने. सुपारी वगैरे. तंत्रागु, तपकर. तेल. इतर. ५ विद्येसंबंधी फीव पुस्तके (६) धर्मादाय.	(१) भोजन खर्च. (२) पोषाक. ३ पानसुपारी रोषणाइ. इतर.

(खर्च) .

मसाला वगैरे.	सुगंधी
अत्तरें.	
(८) नौकर खर्च.	
(९) टपाल खर्च.	
(१०) न्हावी.	
११* सावकार देणीसफेड	
(१२) † कर्ज वगैरे दिले.	
विजोरा.	(१३) शेतकी.
सारा.	(१४) खरेदी. डुरस्ती.
लागवड.	(१६) भाडे.
वैरण.	
डागिणे.	
भांडीं वगैरे.	
गुरे वगैरे.	
धराची.	
सामानाची.	
घर भाडे.	
प्रवासाबद्दल.	
कर सर्व.	
१७ किरकोळ नैमित्तिक	
एकंदर खर्चाची बेरीज.	
शिष्टक पेस्तर.	

तारखा.	अय (जमा).	व्ययं
	शिष्टक राज गुदस्त.	(१) भोजन खर्च. (२) पोषाक. ३ पानमुपारी रोषणाइ.
	नेमणकी.	
	इतर उत्पन्न.	
	* कर्जाउ बर्तळ.	
	१ कर्जे दिलें तें परत आलें.	
	एकदर जमा.	
	सर्व धान्य.	
	दूध. तूप.	
	गूळ. साकर.	
	शाकभाजी वगैरे.	
	इंधन.	
	कपडे.	
	धुणावळ.	
	शिवगावळ.	
	पाने.	
	मुपारी वगैरे.	
	तंत्रागु, तपकीर.	
	तेल.	
	इतर.	
	५ विद्येमंत्रधी की व पुस्तक	
	(६) धर्मादाय.	

२० १० ८ ६ ५ ४ ३ २ १ ० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०

(खच) .

७सुगंधी

मसाला वगैरे.

अत्तरें.

(८) नौकर खच.

(९) टपाल खच.

(१०) न्हावी.

(११) * सावकार देणीसफेड

(१२) † कर्ज वगैरे दिले.

बिजोरा.

सारा.

लागवड.

वैरण.

डागिणे.

भांडी वगैरे.

गुरे वगैरे.

घराची.

सामानाची.

घर भाडे.

प्रवासाबद्दल.

कर सर्वे. -

१७ किरकोळ नैमित्तिक

एकंदर खर्चाची बेरीज.

शिष्टक पेत्तर.

(१३) शतकी.

(१४) खरेदी.

दुरस्ती.

(१६) भाडे.

भय (जमा).

व्यय

गारखा.	(१) भोजन खर्च.	(२) पोषाक.	३ पानसुपारी	रोषणाई	५ विद्यासंबंधा की वस्तु
शिक्षक रोज गुदस्त.					
नेमणुकी.					
इतर उत्पन्न.					
* कर्जाऊ घेतले.					
† कर्ज दिले ते परत आले.					
एकंदर जमा.					
सव धान्य.					
दूध, तूप.					
गूळ, साकर.					
शाकभाजी वगैरे.					
इंधन.					
कपडे.					
धुणावळ.					
शिवणावळ.					
पाने.					
सुपारी वगैरे.					
तांबानु. तपकीर.					
तेल.					
इतर.					
५ विद्यासंबंधा की वस्तु					
(६) धर्मादाय.					

Handwritten numbers and marks in the left margin, including a vertical line of numbers and some symbols.

(सर्व)

मसाला बगैर.
अत्तर.
(८) नाकर खच.
(९) इयाल खच.
(१०) न्हाची.
१* सावकार वणीसफेड
(१२) कर्म बगैर दिले.
विजेग.
सारा.
लागवड.
बैरण.
डागिंगे.
भांडी बगैर.
गुरे बगैर.
बराची.
सामानाची.
बर भांडे.
प्रवासाबद्दल.
कर साई.
१७ गिरकोळ नैमित्तिक
एकंदर खचीची बेरीज.
शिल्क पेस्तर.

अथ (जमा) .	व्ययं
शिक्षक रोज गुदस्त.	(१) भोजन खर्च.
नेमणुकी.	(२) पोषाक.
इतर उत्पन्न.	३ पानमुगारी
* कर्जाक प्रतले.	रौयणाई
† कर्ज दिलें तें परत आले.	५ विद्येसंबंधा फीव पुस्तके
एकंदर जमा.	(६) धर्मादाय.
सर्वे धान्ये.	
दूध, तूप.	
गूळ, साकर.	
शाकभाजी वगैरे.	
इंधन.	
कपडे.	
घुणावळ.	
शिवणावळ.	
पाने.	
सुपारी वगैरे.	
तंबाखु, तफकीर.	
तेल.	
इतर.	

(खब).

मसाला वगैरे.	मुगंधी
अत्तरे.	
(८) नांकर खर्च.	
(९) टपाल खर्च.	
(१०) न्हावी.	
(११) सावकार देणासफंड	
(१२) कर्ज वगैरे दिले.	
विजोग.	(१३) शतको. (१४) खरेदी. दुरस्ती. (१६) भाडे.
सारा.	
लगवड.	
वैरण.	
ढागिण.	
भांडी वगैरे.	
गुरे वगैरे.	
घराची.	
सामानाची.	
घर भाडे.	
प्रवासावडल.	
कर सर्व.	
१७ किरकोळ नैमित्तिक	
एकंदर खर्चाची बेरीज.	
शिळक पेसार.	

(खर्च) .

मसाला वगैरे.	७मुगंधी
अत्तरें.	
(८) नोकर खर्च.	
(९) इपाल खर्च.	
(१०) न्हावी.	
(११) सावकार देणीसकंड	
(१२) कर्ज वगैरे दिले.	
विजेगा.	(१३) शतको.
सारा.	(१४) खरेदी. दुरन्ती.
लागवड.	(१५) भाडे.
वैरण.	
डागिण.	
भांडी वगैरे.	
गुरे वगैरे.	
वराची.	
सामानाची.	
घर भांडे.	
प्रवासावदल.	
कर सर्व.	
१७ किरकोळ नैमित्तिक	
एकर खर्चाची बेरीज.	
शिष्टक पेस्तार.	

तारखा.	अय (जमा).	व्यय
	शिल्कक गोज गुदस्त.	
	नेमणुकी.	
	इतर उत्पन्न.	
	* कर्जाऊ वतल.	
	† कर्जा दिलें तें परत आल.	
	एकंदर जमा.	
	सर्व धान्य.	(१) भोजन खर्च.
	दूध, तूप.	(२) पोषाक.
	गूळ. साकर.	३ पानमुपारी
	शाकभाजी वगैरे.	रोषणाई
	इंधन.	
	कपडे.	
	धुणावळ.	
	शिवणावळ.	
	पान.	
	सुपारी वगैरे.	
	तंबाखु, तपकीर.	
	तेल.	
	इतर.	
	५ विद्येसंबंधी फीवपुस्तक	
	(६) धर्मादाय.	

(खर्च).

सुगंधी

मसाला वगैरे.

अत्तरें.

(८) नांकर खर्च.

(९) टपाल खर्च.

(१०) न्हावी.

११ सावकार देणीसफंडे

(१२) † कर्ज वगैरे दिले.

बिजोरा.

सारा.

लागवड.

वैरण.

डागिणे.

भांडी वगैरे.

गुरे वगैरे.

घराची.

सामानाची.

घर भांडे.

प्रवासाबद्दल.

कर सर्वे.

१७ किरकोळ नैमित्तिक

एकंदर खर्चाची बेरीज.

शिष्टक पेस्तर.

अथ (जमा) .

व्यय

तारखा.

शिष्टकरोज गुदस्त.

नेमणुकी.

इतर उत्पन्न.

* कजाऊ घतले.

† कज दिलेंत परत आलें.

एकदर जमा.

सवें धान्य.

दूध, तूप.

गूळ. साकर.

शाकभाजो वंगरे.

इंधन.

कपडे.

धुणावळ.

शिवणावळ.

पाने.

सुपारी वंगरे.

तंत्रागु, तपकीर.

तेल.

इतर.

५ विद्येसंबंधी फीवपुस्तक

(६) धर्मादाय.

(१) भोजन खर्च. (२) पोषाक. ३ पानसुपारी रोपणाइ

(स्वर्च) .

ममाल्या वर्गः
अक्षरं.

(८) नौकर स्वर्च.

(९) टपाल स्वर्च.

(१०) न्हात्री.

११* सावकार देणीसर्फड

(१२) कर्ज वगैरे दिले.

विजोरा.

सारा.

लागवड.

वरण.

डागिणे.

भांडी वगैरे.

गुरे वगैरे.

घराची.

सामानाची.

घर भाडे.

प्रवासाबद्दल.

कर सर्व.

१७ किरकोळ नैमित्तिक

एकदर स्वर्चाची बेरीज.

शिष्टक पंस्तार.

(१३) शेतकी.

(१४) खरेदी.

दुग्ग्ती.

(१६) भाडे.

व्यय	अय (जमा)
ताम्रवा.	
शिल्पक राज मुद्रस्त.	(१) भोजन खर्च.
नेमणुकी.	(२) पोषाक.
इतर उत्पन्न.	३ पानसुपारी रोषणाह.
* कजाऊ घतल.	५ त्रिद्योगबंधी भिवपुस्तक
† कर्ज दिलेंत परत आल.	(६) धर्मादाय.
एंकर जमा.	
सर्व धान्य.	
दूध, तूप.	
गूळ, साकर.	
शाकभाजी वगैरे.	
इंधन.	
कपड.	
घुणावळ.	
शिवणावळ.	
पाने.	
सुपारी वगैरे.	
तंबाखु, तपकार.	
तेल.	
इतर.	
५ त्रिद्योगबंधी भिवपुस्तक	
(६) धर्मादाय.	

(मध्य)

सुगंधी

गुणानुसार वर्गीकृत

अक्षर

(८) नाकर खर्च.

(९) इपाल खर्च.

(१०) म्हायी.

(११) सवकार देणिसफड

(१२) कर्ज वगेरे वि.

विशेष.

सारा.

लागवड.

वैरण.

इ.पि.प.

नाकर वगेरे.

गुरे वगेरे.

धराची.

समानाची.

घर गाडे.

प्रवासवाडल.

कर सं.

(१३) शेतकी. (१४) वेदी. मुरस्ती. (१५) भा.

एकर खर्चाची वेरीज.

शिष्टक पंस्त.

तारखा.	अय (जमा).	व्यय
	शिष्टक रोज गुदस्त.	
	नेमणुकी.	
	इतर उत्पन्न.	
	* कर्जाऊ घेतले.	
	† कर्ज दिलें तें परत आलें.	
	एकंदर जमा.	
	(१) भोजन खर्च.	(२) पोषाक.
	सर्वे धान्य.	३ पानसुपारी
	दूध, तूप.	रोषणाई
	गूळ, साकर.	५ विद्येसंबंधी भोवपुस्तक
	शाकभाजी वगैरे.	(६) धर्मादाय.
	इंधन.	
	कपडे.	
	धुणावळ.	
	शिवणावळ.	
	पाने.	
	सुपारी वगैरे.	
	तंबाखु, ताकीर.	
	तेल.	
	इतर.	

(स्वर्च) .

७सुगंधी

ममादा वंगरे.

अत्तरं.

(८) नोकर स्वर्च.

(२) टपाल स्वर्च.

(१०) न्हावी.

११ सावकार देणीसफंड

(१२) कर्ज वंगरे दिष्टे.

विज्ञान.

सारा.

लागवड.

वैरण.

डागिणे.

भांडी वंगरे.

गुर वंगरे.

धराची.

सामानाची.

घर भांडे.

प्रवासवहल.

कर सर्व.

१७ गिरकोळ नैमित्तिक

एकर स्वर्चाची बरीज.

विच्छक पत्तर.

(१३) शतकी.

(१४) लगेदो.

दुरस्ती.

(१६) भांडे.

(३४)

निमुना व.

कर्जाक दिल्या रकमांचा तपशील.				वमूल आल्याचा तपशील.			
दिल्याची तागीव महिना सन.	ज्यास रकम दिली त्याचें नांव.	रुपये.	आ. पै.	आल्या. ची तारी- ख महि- ना मन.	ज्याच्याकडून वमूल आला त्याचें नांव.	रुपये.	आ. पै.